

เรื่อง
พระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่ง
ของ
ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธน

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางสะอาด ภูพณิชย์

929.6
อ197ร ส

ณ เพรุวัดไตรมิตรวิทยาราม

วันที่ ๗ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๑๒

หอสมุดแห่งชาติ
26 ส.ค. 2530
กรมศิลปากร

หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา

เรื่อง

เระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่ง

ของ

ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธน

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานสวดพระอภิธรรมศพ

นางสะอาด ภูพณิชย์

ณ เมรุวัดไตรมิตรวิทยาราม

วันที่ ๗ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๑๒

เรื่อง

พระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่ง

ของ

ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธน

พิมพ์ครั้งแรก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานรศรานุวัดติวงศ พ.ศ. ๒๔๙๓

พิมพ์ครั้งที่สอง งานฌาปกิจศพ นางสะอาด ภูพณิชย์ พ.ศ. ๒๕๑๒
(๕๐๐ เล่ม)

พิมพ์ที่โรงพิมพ์อักษรเพชรเกษม ๗๐/๓ ซอยเทอดธรรม บางแค ธนบุรี

นายใช้ แซ่กอ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๑๒

เลขห้อง ๒๗

เลขหมู่ ๙๒๙.๖
ป ๑๙๗ ร

เลขทะเบียน ๓.๓๐๕. ๗๒๕๘ ๒๗

คำนำ

ในงานฌาปนกิจศพ นางสะอาด ภูพณิชย์ ณ เมรุวัดไตรมิตรวิทยาราม กำหนดวันที่ ๗ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๑๒ นางสาวพรรณี ภูพณิชย์ ผู้เป็นธิดา ได้เป็นผู้แทนเจ้าภาพมาติดต่อกรมศิลปากรขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ เจ้าหน้าที่จึงได้แนะนำให้จัดพิมพ์เรื่อง พระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่งของ ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธน เจ้าภาพก็ยินดีรับพิมพ์ตามคำแนะนำ

เรื่องพระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่งนี้ ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธนได้เรียบเรียงขึ้น เหตุที่เรียบเรียงเรื่องนี้ มีปัจจัยมาจากที่ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธนเห็นตราโบราณคดีสโมสรมีรูปเป็นมังกรคาบแก้ว ดูเก่ามาก ไม่ทราบว่ามังกรมีความหมายเกี่ยวข้องอย่างไรกับเรื่องโบราณคดี จึงได้ใช้เป็นตราเครื่องหมายเช่นนั้น คิดไม่เห็นจึงกราบทูลถามสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ก็ทรงพระเมตตาตรัสเรื่องให้ทราบ ต่อมาเมื่อเห็นในราชพิพิธภัณฑ์มีพระตราต่าง ๆ ของหลวงตั้งแสดงอยู่ตู้หนึ่ง เห็นที่เป็นพระราชลัญจกรของเก่าก็มี เกิดความสนใจอยากรู้ จึงขออนุญาตจำลองตราเหล่านั้นเป็นลายประทับเอามาเก็บไว้ แล้วส่งถวายลายจำลองดวงตราเหล่านั้นไปเป็นคราว ๆ เมื่อทรงมีเวลาว่าง ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธนรวบรวมพระอธิบายตรัสเล่าเหล่านี้ ซึ่งกระจัดกระจาย

ปนอยู่ในลายพระหัตถ์หลายฉบับ ทำเป็นบันทึกขึ้นแล้วถวายเพื่อทอดพระเนตร ก็ทรงพระเมตตาแก้ไขทักท้วง ข้อความในลางแห่ง คงทำเป็นบันทึกขึ้นไว้ได้ไม่กี่หน้ากระดาษก็ระงับไป เพราะศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธนปลีกเวลาเพื่อรวบรวมทำให้แล้วเสร็จไม่ได้ จนเวลาล่วงเลยมานานจึงจับต้นทำใหม่ แต่ความคิดเปลี่ยนไปจากเดิม คือเรียบเรียงเป็นเรื่องขึ้นให้เป็นหมวดหมู่เท่าที่จะรวบรวมได้ แล้วถวายไปเพื่อทอดพระเนตร นับแต่ได้ถวายไปแล้วก็ไม่ได้รับข้อทักท้วงอย่างไรจากพระองค์ท่าน คงตรัสแต่เรื่องอื่น ๆ ตลอดมา ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธนก็ไม่กล้ากราบทูลเตือน เพราะทราบดีอยู่ว่า เรื่องต่าง ๆ ที่ทรงทำพระองค์ท่านไม่ได้ทรงทอดทิ้งแม้แต่เรื่องเดียว หากแต่ยังไม่มีเวลาว่างหรือเรื่องนั้นยังบกพร่องอยู่ก็ทรงรอไปก่อน กาลได้ล่วงเลยมานานจนประชวรและสิ้นพระชนม์ลง ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธนก็ระลึกถึงเรื่องพระราชลัญจกรที่ได้เรียบเรียงไว้ ว่าถ้าได้มีโอกาสตีพิมพ์เป็นหนังสือขึ้นในงานพระราชทานเพลิงพระองค์ท่าน ก็จะเหมาะด้วยประการทั้งปวง เพราะเป็นเรื่องที่ทรงสนพระทัยอยู่มาก ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธนจึงขอร้อง หม่อมเจ้ายาใจ จิตรพงศ์ โอรสพระองค์ท่านให้ช่วยตรวจดูในบรรดาลายพระหัตถ์ ว่าจะมีเรื่องพระราชลัญจกรตกค้างอยู่บ้างหรือไม่ หม่อมเจ้ายาใจจึงนำเอาเรื่องพระราชลัญจกรที่ศาสตราจารย์พระยาอนุมานราชธนเรียบเรียงถวายไว้คืนมาให้ด พร้อมทั้งลายพระหัตถ์ที่ทรงตอบซึ่งทรงค้างไว้ ความจึงปรากฏว่าได้ทรงตัดเติมข้อความที่ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธนเรียบเรียงไว้อยู่มากแห่ง และในร่างลายพระหัตถ์ยังมีข้อความอื่น ๆ ซึ่งล้วนเป็นความรู้หาค่ามิได้ ตรัสอธิบาย

ให้ทราบอีกหลายประการ แต่เมื่อรวบยอดแล้วตรัสว่าที่เรียบเรียงมานั้นก็ดีอยู่ แต่ยังไม่พอพระทัย เพราะยังขาดการค้นคว้าอยู่อีกหลายประการ และทรงแนะวิธีค้นและเรียงความเสียใหม่ให้เป็นไปตามลำดับนั้นด้วย ทั้งนี้นับว่าเป็นพระกรุณาคุณล้นเกล้า ฯ แต่กชาเสียแล้ว เพราะเวลามีเหลืออยู่น้อยจะทำการค้นคว้าตามที่ทรงแนะนำไว้ไม่ทัน ทั้งศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธนก็เสียกำลังใจที่จะทำต่อ เพราะสิ้นพระองค์ท่านซึ่งเป็นที่พึ่งเสียแล้ว ถ้าติดก็ไม่ทราบว่าจะไปถามใคร จึงตกลงใจไม่รื้อโครงในข้อความที่เรียบเรียงไว้แล้ว เป็นแต่ตัดเติมแก้ไขข้อความตามที่ทรงทักท้วงและตรัสเพิ่มเติมมาเท่านั้น คือเป็นดังเรื่องที่ตีพิมพ์อยู่นี้ แต่ก็ไม่หมดเรื่องทีเดียว เพราะยังมีพระราชลัญจกรกระบวนจีน พระราชลัญจกรเบ็ดเตล็ด และพระราชลัญจกรในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ไม่ได้นำเอามารวมไว้ด้วย เพราะค้นคว้าไปยังได้ไม่ตลอด แม้จะนำเอาเท่าที่ได้มาแล้วมารวมไว้ด้วย ถ้าพระองค์ท่านทรงทราบด้วยพระญาณวิถีใด ๆ ก็คงไม่โปรด ฯ เพราะเรื่องยังบกพร่องอยู่มากจึงงดเสีย ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธนได้น้อมเกล้า ฯ อุทิศน้ำพักน้ำแรงที่ได้เรียบเรียงเรื่องนี้ขึ้นถวายแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เป็นพลีบรรณาการด้วยความซาบซึ้งในกตัญญูกตเวที

หนังสือเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓ เป็นครั้งแรก ต่อจากนั้นมายังมิได้มีการจัดพิมพ์อีกเลย จึงนับว่าเป็นหนังสือหายากเรื่องหนึ่ง เจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ จึงแนะนำให้เจ้าภาพ

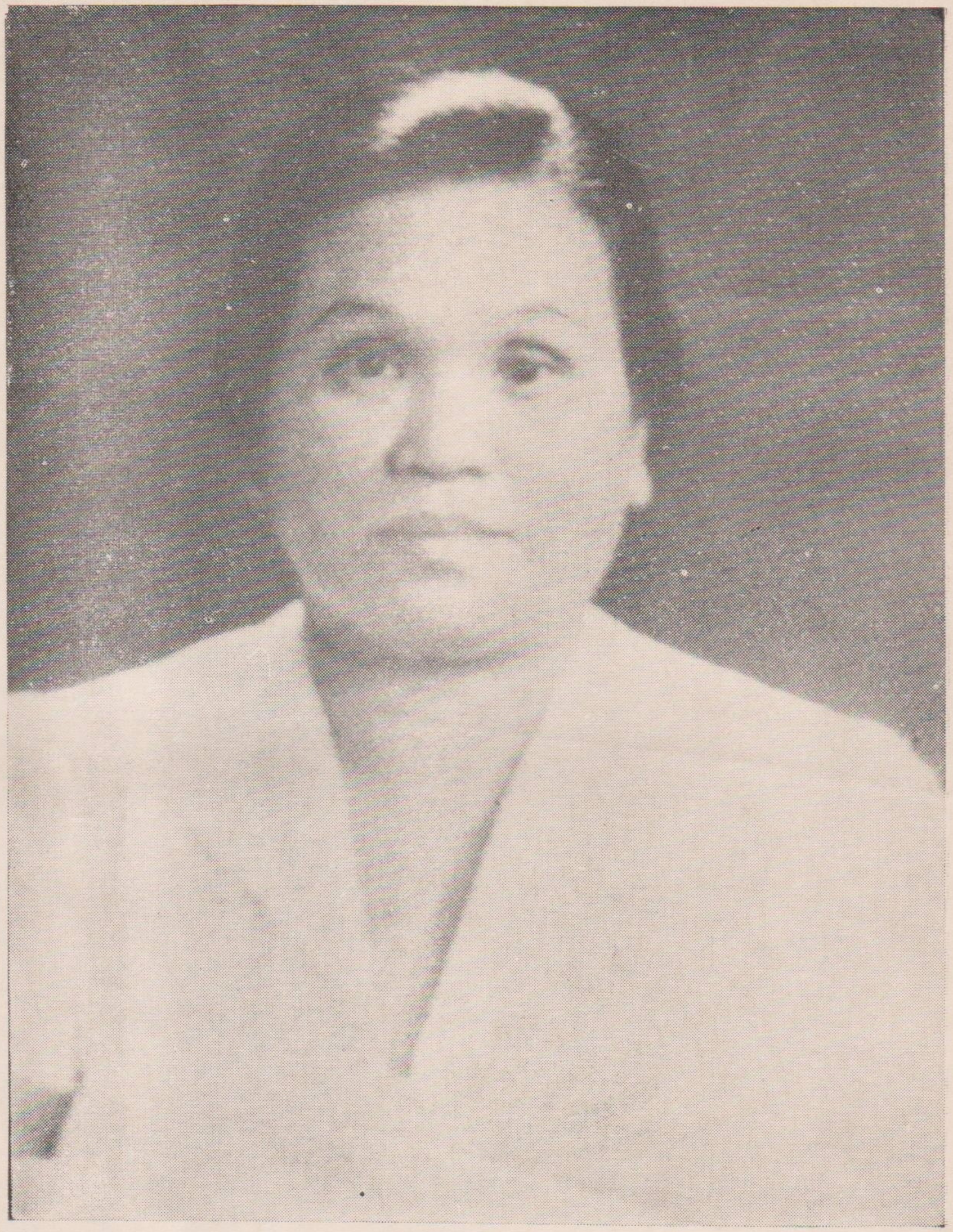
งานศพนี้จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งที่ ๒ เพื่อให้มีฉบับใช้ศึกษาค้นคว้าต่อไป เจ้าภาพก็ยินดีรับพิมพ์ นับเป็นการบำเพ็ญกุศลวิทยาทานอันควรสรรเสริญ

อนึ่ง ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ เจ้าภาพได้เรียบเรียงประวัติ นางสะอาด ภูพณิชย์ ผู้วายชนม์ ให้พิมพ์ไว้ต่อจากคำนำนี้

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งเจ้าภาพได้จัดบำเพ็ญอุทิศแด่ นางสะอาด ภูพณิชย์ เป็นมาตุปัฏฐานธรรม และได้ให้พิมพ์หนังสือเรื่องนี้ออกเผยแพร่เป็นกุศลวิทยาทาน ขอกุศลทั้งนี้จงเป็นปัจจัยดลบันดาลให้ นางสะอาด ภูพณิชย์ ผู้วายชนม์ ประสบแต่อิฏฐคุณมนุญผลในสัมปรายภพ สมดังเจตจำนงของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๑๐ มิถุนายน ๒๕๑๒

นางสะอาด ภูพณิชย์

ชาตะ ๑๖ สิงหาคม ๒๔๕๓

มรณะ ๒๓ มกราคม ๒๕๑๒

คำไว้อาลัย

แม่จากไปแล้ว ทิ้งผ้อย่เบื้องหลัง ให้โศรกเศร้าอย่โดยไม่คืนกลับมาอีก การสูญเสียครั้งนี้ เป็นการสูญเสียอันยิ่งใหญ่ ที่จะหาอะไรทดแทนชดเชยมิได้เลย ถึงแม้ว่าการเกิด แก่ เจ็บตาย จะเป็นของธรรมดาโลกก็ตาม แต่ลูกก็มิได้คิดมาก่อนเลยว่า แม่จะจากลูกไปเร็วเช่นนี้ อย่างไรก็ตาม ความอาลัย และความคิดถึงของลูก มิได้ตายตามไปด้วย

หนังสือที่ลูก ๆ ได้จัดพิมพ์ขึ้นนี้ ก็เพื่อสนองพระคุณของแม่เป็นเป็นครั้งสุดท้าย ขอกุศลผลบุญใด ๆ ทั้งทางตรงทางอ้อม ทั้งในอดีตปัจจุบัน และอนาคต และประโยชน์ที่จะเกิดแก่ผู้อ่านด้วยประการใด ๆ แล้ว ขออานิสงส์และคุณงามความดีนั้น ๆ จงส่งผลให้แม่ประสบสุคติในสัมปรายภพเทอญ.

จากลูก ๆ

สารบาญ

	หน้า
ความเบื้องต้น	
ภาค ๑ พระราชลัญจกรลางองค์	๑
ก. พระราชลัญจกรที่เป็นของเก่า	๒
๑. พระราชลัญจกรมหาโองการ	๓
๒. พระราชลัญจกรพระครุฑพาห	๕
๓. พระราชลัญจกรหงสพิมาน	๖
๔. พระราชลัญจกรไอยราพต	๑๒
พระราชลัญจกรไตรสารเศวต	๑๓
๑. พระราชลัญจกรพระบรมราชโองการ	๑๔
๒. พระราชลัญจกรสยามโลกัคราช	๒๐
๓. พระราชลัญจกรนามกรุง	๒๑
๔. พระราชลัญจกรจักรรถ	๒๒
๕. พระราชลัญจกรอุณาโลมในกลีบบัว	๒๒
ภาค ๒ ตราประจำตัวประจำตำแหน่ง	๒๓
ตราเครื่องหมายประจำกระทรวง	๒๕
ตรากระทรวงมหาดไทย	๓๐
ตรากระทรวงกลาโหม	๓๒
ตรากระทรวงการคลัง	๓๓
ตราบัณฑาวายุภักษ์	๓๔

	หน้า
ตรากระทรวงการต่างประเทศ	๓๖
ตรากระทรวงเกษตราธิการ	๓๗
ตรากระทรวงศึกษาธิการ	๓๘
ตรากระทรวงคมนาคม	๓๙
ตรากระทรวงพาณิชย์	๔๑
ตรากระทรวงยุติธรรม	๔๑
ตรากระทรวงการอุตสาหกรรม	๔๒
ตรากระทรวงการสาธารณสุข	๔๒

เรื่องพระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่ง

ความเบื้องต้น

พระราชลัญจกร คือ พระตราสำหรับใช้ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ตรัสอธิบายว่า “แต่ก่อนไม่ได้ใช้เซ็นชื่อ เพราะฉะนั้น พระเจ้าแผ่นดินกับทั้งบรรดาคนสามัญ ซึ่งมีธุระในการหนังสือก็ทำตราขึ้นใช้ประจำตัว เว้นแต่ลางคนลางตำแหน่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดปราน จึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระราชลัญจกรไปใช้เป็นตราประจำตัว นับกันเป็นเกียรติยศอันใหญ่ยิ่ง ไม่มีได้อย่างนั้นกันกี่คนนัก ตัวอย่างเช่นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ได้รับพระราชทานพระราชลัญจกรนารายณ์เกษียรสมุทรไปใช้ เป็นต้น” ตามที่พรรณนามานี้ พอให้เห็นเป็นอย่างว่าตราสำคัญเพียงไร(๑)

“ต้นรากของตรา เห็นว่าอย่างเส้นชาดนั้นมาทางตะวันออก ถ้าจะว่าไปก็เป็นมาแต่จีน จึงใช้แต่ตราเปล่า เพราะจีนเขาไม่เซ็นชื่อ ส่วน

---

(๑) เรื่องพระราชลัญจกรลางองค์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ตรัสอธิบาย ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธนบันทึก ต่อไปจะจดย่อว่า “บันทึกพระราชลัญจกรลางองค์”

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ มีประกาศกระแสพระบรมราชโองการ ให้เสนาบดีเจ้ากระทรวงลงชื่อในท้ายท้องตราที่จะมีไปยังหัวเมืองดำเนินพระบรมราชโองการ เพื่อเป็นหลักฐานมั่นคงขึ้น แต่ก่อนในท้องตรามีแต่ชื่อเสนาบดีอยู่ข้างต้นและประทับตราอยู่ข้างท้าย ไม่มีเซ็นชื่อ (ดูประกาศลงวัน ๑ ๒ ๔ ค่ำ ปีชวด จุลศักราช ๑๒๕๐)

ตราครั้นมาทางตะวันตก มีทางอินเดียเป็นต้น จึงมีคำว่า 'มุทรา' อันแปลว่า แหวนตรา แต่เขาจะเซ็นชื่อด้วยหรือไม่นั้นไม่ทราบ แต่ฝรั่งนั้นเห็นเซ็นชื่อและประทับตราครั้งด้วย ที่ปิดตราดุนนั้นเป็นสมัยใหม่ (ลางทีจะเป็นเก่าก็ได้ จึงมีคำว่า 'ปิดตรา') แต่ก่อนเราใช้ประทับตราและเขียนชื่อบอกตำแหน่งด้วย แต่จะเป็นลายเซ็นใครก็ได้ ดั่งมีตัวอย่างในท้องตราของเก่า"

ภาค ๑

พระราชลัญจกรลางองค์ พระราชลัญจกรซึ่งคงใช้อยู่

ก. พระราชลัญจกรที่เป็นของเก่า

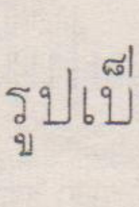
พระราชลัญจกรสำหรับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินที่เป็นของเก่า และยังคงใช้ประทับในราชการต่าง ๆ อยู่ มีองค์ที่สำคัญคือ

๑. พระราชลัญจกรมหาโองการ
๒. พระราชลัญจกรพระครุฑพาห
๓. พระราชลัญจกรหงสพิมาน
๔. พระราชลัญจกรไอยราพต

พระราชลัญจกรเก่าสำหรับแผ่นดิน ๔ ดวงนี้ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงสันนิษฐานว่า "หมายเอาองค์เทวราช เดิมทีจะไม่กล้าทำองค์เทวรูป จึงทำแต่เครื่องหมาย คือ 'มหาโองการ' หมายองค์พระอิศวร เอาตาที่สามของพระองค์ ซึ่งอยู่กลางหน้าผากมาใช้เป็น

เครื่องหมาย ‘พระครุฑพาห’ ตามชื่อควรมีแต่ครุฑเปล่า ที่ทำมีรูปนารายณ์ด้วยนั้น เห็นจะทำชั้นหลังที่คลายความนับถือเสียแล้ว ‘หงสพิมาน’ คงหมายพระพรหมใช้รปหงส์พาหนะ และ ‘ไอยราพต’ ก็ควรมีแต่ช้างไอยราพตที่มีรูปพระอินทร์ด้วย ก็อย่างเดียวกับพระครุฑพาห[๑]

๑. พระราชลัญจกรมหาโองการ

พระราชลัญจกรองค์นี้ เป็นของสำหรับพระเจ้าแผ่นดินแต่โบราณมาองค์หนึ่ง เป็นตราประจำชาติสำหรับประทับพระราชสาส์น และกำกับพระสุพรรณบัฏ ดำเนินพระราชโองการตั้งเจ้าประเทศราช (ดูพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ [พ.ศ. ๒๔๔๖]) ลายในดวงตราเป็นรูปบุษบกมีเกริน บนเกรินตั้งฉัตรขนาบบุษบกอยู่สองข้าง ในบุษบกมีรูปอุณาโลมอยู่เบื้องบน ใต้นั้นมีรูปวงกลม ใต้วงกลมเป็นรูปพาลจันทร์ ใต้พาลจันทร์เป็นตัว “อุ” หนังสือขอม เข้าใจว่าเป็นหนังสือรวมกัน อ่านว่า โอม ได้แก่โอมการหรือเปลี่ยนนิคคหิตตามพยัญชนะตัวหลังเป็นโองการ รูปเป็นดังนี้ ตราดวงนี้เลิกใช้มานาน เพราะใช้ตราพระบรมราชโองการซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๔ แทน ในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้สร้างพระราชลัญจกรมหาโองการประจำชาติใหม่องค์หนึ่ง ลวดลาย

---

(๑) ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ลงวันที่ ๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๙ กราบบังคมทูลเรื่องพระราชลัญจกร (ต่อไปจะย่อว่า “ลายพระหัตถ์”)

ในดวงตราคล้ายองค์เดิม แต่ย่อกว่า เป็นรูปกลมรีผิดกับองค์เดิมซึ่งเป็นวงกลม (ดูรูปที่ ๑) สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนตามพระบรมราชโองการตรัสสั่ง ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ มีความว่า "ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างพระราชลัญจกรมหาโองการประจำชาติองค์หนึ่ง พระครุฑพาหประจำชาติองค์หนึ่งขนาดเดียวกับพระราชลัญจกรไอยราพตกลาง เหตุว่าพระราชลัญจกรเดิมนั้นใหญ่มาก จะประทับในที่แคบไม่ได้ และเป็นหน้านูนจะประทับกระดาษแข็งไม่สะดวก" ในพระราชบัญญัตินี้ กำหนดการใช้ประทับพระราชลัญจกรมหาโองการไว้ว่า "พระราชลัญจกรมหาโองการประจำชาติองค์กลาง สำหรับประทับประกาศใหญ่ อยู่เบื้องซ้ายพระราชลัญจกรไอยราพตใหญ่ ประทับประกาศพระราชบัญญัติทั้งปวง และใบกำกับสุพรรณบัฏ หิรัญญบัฏ และประกาศนียบัตรนพรัตนราชวราภรณ์อยู่เบื้องซ้ายพระราชลัญจกรไอยราพตกลาง ประทับสัญญาบัตร อยู่เบื้องซ้าย (ที่ถูกเป็นขวา) พระราชลัญจกรพระครุฑพาห"

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตราพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ ความในมาตรา ๒ ซึ่งกำหนดใช้ประทับพระราชลัญจกรมหาโองการประจำชาติองค์กลาง ยังคงเดิมอยู่ ไม่มีเปลี่ยนแปลงอย่างไร เป็นแต่เติมคำว่ากลางในที่สุดท้ายของคำว่าพระราชลัญจกรมหาโองการ แสดงว่าตรามหาโองการที่สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๕ เป็นองค์กลาง ส่วนองค์ใหญ่คือองค์เดิมที่เลิกใช้มาแต่ในรัชกาลที่ ๔ พระราชลัญจกรมหาโองการ ลางทีก็เรียกว่า "มหาอุณาโลม"

เพราะเปลี่ยนตาที่ ๓ ของพระอิศวร ให้เป็นขนหว่างคิ้วของพระพุทธเจ้า (อุณาโลม) เป็นชื่อทีหลัง เรียกตามที่เปลี่ยน (พระราชลัญจกรมหาโองการองค์กลางยังใช้อยู่ กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรีเป็นผู้รักษา อนึ่ง เมื่อมีพระราชลัญจกรมหาโองการองค์ใหญ่และองค์กลาง ก็น่าจะมีองค์น้อยหรือองค์เล็กด้วย แต่ไม่ปรากฏมี)

๒. พระราชลัญจกรพระครุฑพาห

พระราชลัญจกรองค์นี้ เดิมเป็นพระราชลัญจกรประจำชาติและประจำครั่ง ว่าสำหรับผลึกพระราชสาส์นและหนังสือสัญญานานาประเทศ (ดูพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ คำปรารภข้อ ๑) ในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้สร้างพระราชลัญจกรพระครุฑพาหประจำชาติขึ้นองค์หนึ่ง (คราวเดียวกันกับที่ทรงสร้างพระราชลัญจกรมหาโองการองค์กลาง) พระราชลัญจกรพระครุฑพาหองค์นี้ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนทูลเกล้า ฯ ถวายตามพระบรมราชโองการเรียกกันว่า พระครุฑพาหองค์กลาง (ดูรูปที่ ๓) สำหรับใช้ประทับเป็นตราอย่างเดียวกับพระราชลัญจกรมหาโองการ แต่ประทับเบื้องขวาพระราชลัญจกรไอยราพต (ดูพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ มาตรา ๒) พระราชลัญจกรพระครุฑพาหประจำชาติองค์ใหญ่เป็นรูปนารายณ์ทรงครุฑ รูปนอกเป็นวงกลม (ดูรูปที่ ๒) เรียกกันว่าองค์เดิม และมีองค์กลางลายคล้ายกันแต่ย่อมกว่า รูปกลมรี นอกนี้ยังมี

พระครุฑพาหประจำครั้งอยู่ ๒ องค์ ใหญ่ ๑ เล็ก ๑ จะสร้างขึ้นเมื่อไร ไม่ปรากฏ (ตราพระครุฑพาหทั้งหมดที่กล่าวนี้ อยู่ในราชพิพิธภัณฑ์)

ต่อมาในรัชกาลเดียวกัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้ตราประทับพระนามด้วยตราอาม ไม่โปรด ตรัสว่าเป็นฝรั่งไป ควรจะใช้ตราพระครุฑพาหประจำตำแหน่งพระเจ้าแผ่นดินอยุธยา โปรดให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเขียนถวายใหม่ และทรงพระราชดำริว่าไม่ควรมีองค์พระนารายณ์ ควรจะมีแต่ครุฑ จึงจะสมด้วยชื่อพระครุฑพาห สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์รับพระบรมราชโองการไปเขียน ทรงพระดำริเห็นว่ารูปครุฑของเดิมเป็นครุฑจับนาค นาคที่ครุฑจับนั้นเป็นอะไร เป็นอาหารครุฑเท่านั้น ดตะกลามเต็มที จะไปไหนนิดก็ต้องหิ้วของกินไปด้วย จึงทรงเขียนยกนาคออกเสีย มือที่กางอยู่นั้นให้รำตามแบบครุฑนารายณ์ทรงของเขมร (ดูรูปที่ ๔) ทูลเกล้า ฯ ถวายก็ชอบพระราชหฤทัย จึงโปรดให้ทำขึ้นใช้ประทับประจำพระปรมาภิไธย ตราดวงนี้อยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี สำหรับประทับกำกับพระปรมาภิไธยในหนังสือสำคัญทั่วไป (พระราชลัญจกรองค์เดิมที่มีรูปพระนารายณ์ทรงครุฑอยู่จริง ๆ ควรจะเรียกว่า "นารายณ์ทรงครุฑ" เพื่อให้ผิดกันกับพระครุฑพาหองค์ที่ใช้ประทับกำกับพระปรมาภิไธย)

มาในรัชกาลที่ ๖ โปรดให้สร้างตราพระครุฑพาหองค์ใหญ่ สำหรับประทับประจำพระนามในรัชกาลขึ้นใหม่ มีลวดลายเอาอย่างพระครุฑพาหองค์ที่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย ตามพระบรมราชโองการในรัชกาลที่ ๕ แต่ที่ขอบมีหนังสือว่า

“พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ” แสดงว่าทรงสร้างพระราชลัญจกรพระครุฑพาหองค์นี้ เพื่อเปลี่ยนองค์เก่า คราวเปลี่ยนพระนามมีคำว่า “รามาธิบดี” นำ (ตราพระครุฑพาหองค์นี้ พระเทวาภินิมมิตต์ [ฉาย เทวาภินิมมิตต์] เป็นผู้เขียนทูลเกล้า ฯ ถวาย ยังอยู่ในราชพิพิธภัณฑ์ ส่วนองค์เก่าที่อ้างถึง จะอยู่ที่ใดไม่ปรากฏ)

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ โปรดให้ใช้ตราพระครุฑพาหเป็นพระราชลัญจกรประจำแผ่นดิน สำหรับประทับกำกับพระปรมาภิไธยในหนังสือสำคัญทั่วไป (คือตราครุฑที่ใช้กันอยู่ในบัดนี้) ได้มีพระราชปรารภในการที่เปลี่ยนนี้ อยู่ในความแห่งพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) ว่าพระราชลัญจกรประจำแผ่นดิน ซึ่งสำหรับประทับกำกับพระบรมนามาภิไธยในหนังสือสำคัญต่าง ๆ และพระราชลัญจกรในพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน ต้องสร้างใหม่ทุกคราวที่เปลี่ยนรัชกาล ทรงพระราชดำริว่า พระราชลัญจกรพระครุฑพาห เป็นพระราชลัญจกรสำหรับแผ่นดิน สืบมาแต่กรุงศรีอยุธยาโบราณ ในครั้งนี้จะต้องเปลี่ยนพระราชลัญจกรประจำแผ่นดินตามที่เปลี่ยนรัชกาล สมควรจะใช้พระราช-ลัญจกรพระครุฑพาหเป็นพระราชลัญจกรประจำแผ่นดิน จะได้ไม่ต้องเปลี่ยนแปลงใหม่ต่อไป แต่ตามพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตราไว้แต่วันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) นั้น พระราชลัญจกรพระครุฑพาหเดิม สำหรับใช้ประทับเบื้องบนประกาศพระราช-บัญญัติต่าง ๆ เมื่อจะใช้พระราชลัญจกรพระครุฑพาหเป็นพระราชลัญจกร

ประจำแผ่นดิน ประทับพระบรมนามาภิไธยก็จะซ้ำกัน จึงทรงพระราชดำริว่าในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระราชลัญจกรมหาโองการองค์กลาง และพระครุฑพาหองค์กลางขึ้นนั้น ก็มีพระราชปรารภจะทรงสร้างพระราชลัญจกรหงสพิมานขึ้น ให้ครบพระเป็นเจ้าทั้งสาม แต่ยังหาได้ทรงสร้างขึ้นไม่ ในครั้งนี้จะใช้พระราชลัญจกรพระครุฑพาห เป็นพระราชลัญจกรประจำแผ่นดินแล้ว สมควรจะมีพระราชลัญจกรขึ้นใหม่ แทนที่ใช้พระราชลัญจกรพระครุฑพาหองค์กลางขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดให้สร้างพระราชลัญจกรพระครุฑพาหขึ้นใหม่ขนาดเท่าพระราชลัญจกรประจำแผ่นดินของเดิม เป็นพระราชลัญจกรประจำแผ่นดินสืบไป และทรงพระกรุณาโปรดให้สร้างพระราชลัญจกรหงสพิมาน สำหรับใช้แทนที่ประทับพระครุฑพาหองค์กลาง ในที่ประทับพระราชลัญจกรเบื้องบน ๓ ดวง แต่ในที่ใช้พระราชลัญจกรเบื้องบนแต่สองดวงแล้ว ใช้ประทับพระราชลัญจกรมหาโองการเบื้องซ้าย ประทับพระราชลัญจกรไอยราพตกลางเบื้องขวา ส่วนพระราชลัญจกรในพระองค์ทรงพระกรุณาโปรดให้สร้างขึ้นใหม่ เป็นรูปวชิระ (ดูรูปที่ ๕)

พระราชลัญจกรพระครุฑพาหได้เปลี่ยนแปลงรูป และการใช้มาโดยลำดับ เดิมมีลายเป็นพระนารายณ์ทรงครุฑ ใช้ประทับประกาศต่าง ๆ อยู่ทางเบื้องขวาของพระราชลัญจกรไอยราพต แล้วเปลี่ยนลายให้เหลือแต่ครุฑไม่มีองค์พระนารายณ์ สำหรับใช้ประทับกำกับพระปรมาธิไธยแทนตราอามแผ่นดินในรัชกาลที่ ๕ ส่วนที่ใช้ประทับประกาศต่าง ๆ อยู่ทางเบื้องขวาของพระราชลัญจกรไอยราพต เปลี่ยนเป็นใช้พระราชลัญจกร

หงสพิมานแทน มาในรัชกาลที่ ๖ ทรงใช้พระราชลัญจกรพระครุฑพาห เป็นตราประจำรัชกาล แล้วเปลี่ยนมาใช้เป็นตราแผ่นดิน ตลอดมาจนบัดนี้

๓. พระราชลัญจกรหงสพิมาน

พระราชลัญจกรหงสพิมานเป็นตราเก่าองค์หนึ่ง แต่เห็นจะเลิกใช้มาแล้วช้านาน เพราะคำปรารภในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ อ้างว่า "ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระราชลัญจกรมหาโองการองค์กลางและพระครุฑพาหองค์กลางขึ้นนั้น มีพระราชปรารภจะทรงสร้างพระราชลัญจกรหงสพิมานขึ้นให้ครบพระเป็นเจ้าทั้งสาม แต่ยังหาได้ทรงสร้างขึ้นไม่" ความในพระราชบัญญัติว่า มาในรัชกาลที่ ๖ ได้ทรงสร้างพระราชลัญจกรหงสพิมานประจำชาตินี้ สำหรับใช้แทนที่ประทับพระราชลัญจกรพระครุฑพาหองค์กลาง ซึ่งโปรดให้โอนไปใช้เป็นพระราชลัญจกรประจำแผ่นดิน ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ มาตรา ๓ กำหนดการใช้พระราชลัญจกรหงสพิมาน เป็นทำนองเดียวกับที่เดิมใช้พระราชลัญจกรพระครุฑพาหฉะนั้น พระราชลัญจกรหงสพิมานที่ว่าทรงสร้างในรัชกาลที่ ๖ นั้น สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนเป็นรูปหงส์มีบุษบกบนหลัง (ดูรูปที่ ๖) พระราชลัญจกรองค์นี้ทรงเขียนขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายและสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๕ หากมาประกาศในรัชกาลที่ ๖ ตราองค์นี้อยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ตรัสอธิบายว่า ตราเก่ามีหงสพิมานอยู่องค์หนึ่ง แต่ไม่ทรงเคยเห็นองค์ตรา เห็นแต่เขียนรูปไว้ที่บานแผละพระทวารพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เป็นหงส์ ๓ ตัวอยู่ในวิมาน ๓ ช่อง เห็นว่าใช้ไม่ได้ เอาอย่างพระราชลัญจกรไตรสารเศวต (ดูรูปที่ ๑๕) รู้ได้ว่าไม่มีใครเห็นเสียนานแล้ว รูปเขียนนั้นเขียนในรัชกาลที่ ๒ ซ่อมเขียนในรัชกาลที่ ๓ แต่เดี๋ยวนี้ทาแดงทับเสียแล้ว จึงได้ทรงเดาเขียนถวายดังรูปที่แจ้งมาข้างบนนี้ ลางตราพรหมทรงหงส์ของเก่าซึ่งมีอยู่ ๒ องค์ จะเป็นตราหงสพิมานก็เป็นได้ (อยู่ในราชพิพิธภัณฑ์จดไว้ว่า หงสพิมานองค์เดิมดวง ๑ กับจดไว้ในบัญชีว่าพรหมทรงหงส์ดวง ๑ [ดูรูปที่ ๗ และที่ ๘] แต่เห็นไม่ใช่พรหม อาจไม่ใช่ตราหงสพิมาน)

กล่าวมาแล้วว่าตราประจำตัวหรือประจำตำแหน่ง ใช้สำหรับประทับแทนเซ็นชื่อ แต่เหตุไฉนพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนจึงมีพระราชลัญจกรประจำพระองค์มากดวง ที่ยังเหลือสืบมาถึงปัจจุบัน คือ พระราชลัญจกร ๔ องค์ ดังได้กล่าวมาข้างต้น เหตุที่พระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมีพระราชลัญจกร ๔ องค์นี้ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เคยทรงสันนิษฐาน และกราบบังคมทูลพระกรุณาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แจ้งอยู่ในลายพระหัตถ์ที่กราบบังคมทูล ลงวันที่ ๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓) ข้อที่ทรงสันนิษฐานไว้นี้ แม้พระองค์ท่านไม่โปรดจะให้นำมากล่าวไว้ในที่นี้ เพราะเป็นเรื่อง "มีความเห็นเถียงกันอยู่มาก ไม่พูดดีกว่า" ก็จริงอยู่ แต่เป็นข้อสันนิษฐานที่น่าฟัง เป็นประโยชน์แก่การศึกษาค้นคว้าทางพระราชพงศาวดารมากอยู่ จึงขอนำมา

ลงไว้ที่นี้ ทั้ง ๆ ที่รู้อยู่ว่าไม่โปรด เพื่อไม่ให้ข้อทรงสันนิษฐานนี้ต้องลี้ลับสูญไป ดังมีข้อความต่อไปนี้

"วิธีการปกครองแต่ก่อน แบ่งแผ่นดินเป็น ๔ ส่วน คือส่วนกลางนั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นที่ตั้ง ส่วนตะวันออกนั้นพระนครหลวง (คือนครธม) เป็นที่ตั้ง ส่วนเหนือนั้นเมืองพิษณุโลกเป็นที่ตั้ง ส่วนตะวันตกนั้นเมืองสุพรรณเป็นที่ตั้ง พระราชาก็มี ๔ คือ พระอินทรราชา หรือพระนครินทราชาครองฝ่ายตะวันออก พระธรรมราชาครองฝ่ายเหนือ พระบรมราชาครองฝ่ายตะวันตก พระรามาธิบดี หรือ ราเมศวร หรือพระรามราชาธิราชครองส่วนกลางเป็นราชาธิราช ในพระราชพงศาวดารว่าได้เสวยราชสมบัติทรงพระนามพระบรมราชาบ้าง พระอินทรราชาบ้าง นั้นหลง เพราะเห็นที่จดย่อ แท้จริงคงเป็นบรมราชาและอินทรราชาอยู่แล้ว เข้ามาเสวยราชสมบัติเปลี่ยนพระนามเป็นรามาธิบดีทุกพระองค์ พระรามาธิบดีถือตราครุฑ พระอินทรราชาถือตราไอยราพต สองดวงนี้แน่ไม่มีที่สงสัย ธรรมราชาและบรมราชาใครจะถืออะไรนั้น เดายาก หลักมีอยู่หน่อยที่เขาขุดเงินเก่าแขวงนครชัยศรีได้ เป็นตรามหาโองการ น่าจะยกให้พระบรมราชาถือตรามหาโองการ โดยเหตุที่กษัตริย์วงศ์สุพรรณ คงจะสืบเนื่องมาจากนครชัยศรีนั้นเอง เป็นเมืองที่ตั้งก่อน คงได้เลือกเอาเทวราชองค์เอกคือพระอิศวร ไว้ใช้เป็นตราเสียก่อน กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองตั้งทีหลัง จึงถือเอาเทวราชองค์ถัดคือนารายณ์ ถ้าความคาดคะเนนี้ถูก ก็เหลือแต่หงสพิมานองค์เดียว ต้องตกเป็นของพระธรรมราชา ครั้นต่อมา

การปกครองแคบเข้า เกิดจากจลาจลไว้ใจกันไม่ได้ จึงเลิกตั้งพระราชา
ครองเมืองภายนอก กวาดเอาตราเข้ามาไว้หมด จึงมารวมกันไว้มาก"

๔. พระราชลัญจกรไอยราพต

พระราชลัญจกรไอยราพตเป็นตราเก่าอันหนึ่ง เป็นรูปช้างสามเศียร มีอยู่หลายองค์ มีรูปพระอินทร์ทรงก็มี ไม่มีก็มี (ดูรูปที่ ๙ และที่ ๑๐) ใช้สำหรับประทับพระราชสาส์นและประกาศตั้งกรม เดิมเป็นตราประจำชาติ ในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้สร้างใหม่เป็นตราประจำชาติ ๓ องค์ คือ องค์ใหญ่ ๑ องค์กลาง ๑ และองค์น้อย ๑ (ดูพระราชบัญญัติพระราชลัญจกรรัตนโกสินทรศก ๑๒๒ ปรารภ ๓) องค์ใหญ่รูปกลม ทำด้วยโลหะสีเงิน เป็นรูปช้างสามเศียร บนหลังช้างมีบุษบก ในบุษบกมีฉัตรโลมแวดล้อมด้วยฉัตร ๔ คัน (ดูรูปที่ ๑๑) ด้ามไม้ดำ แล้วเปลี่ยนเป็นงาช้าง องค์กลางรูปกลมรี ทำด้วยหินโมราสีน้ำผึ้ง แกะสองด้าน ด้านหน้าเป็นรูปไอยราพตอย่างที่กล่าวมาข้างต้น (ดูรูปที่ ๑๒) ด้านหลังเป็นหนังสือฝรั่งหลายบรรทัด ด้ามโลหะสีทองกุดั่น มีควงขันคาบโมราไว้ เป็นผีมือฝรั่งทำ ทั้ง ๒ ควงนี้อยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ส่วนองค์น้อยทำด้วยทองคำรูปกลมรี (ดูรูปที่ ๑๓) ด้ามแก้วขาว อยู่ในราชพิพิธภัณฑ์ นอกจากที่กล่าวมานี้ ในราชพิพิธภัณฑ์ยังมีพระราชลัญจกรไอยราพตของเก่าอยู่อีก ๓ องค์ องค์หนึ่งเป็นรูปช้างสามเศียร บนหลังมีบุษบก มีฉัตรขนาบสองข้าง องค์หนึ่งเป็นรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณมากเศียรอยู่บนวิมาน (ดูรูปที่ ๑๔) อีกองค์หนึ่งเป็นรูปพระอินทร์ทรงช้างสามเศียร มีฉัตรขนาบสองข้าง

ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ กำหนดใช้พระราชลัญจกรไอยราพตองค์ใหญ่ สำหรับประทับประกาศใหญ่ อยู่ในระหว่างกลางพระราชลัญจกรมหาโองการและพระครุฑพาห พระราชลัญจกรองค์กลาง สำหรับประทับประกาศพระราชบัญญัติทั้งปวง และใบกำกับสุพรรณบัฏ หิรัญญบัฏ และประกาศนียบัตรนพรัตนราชวราภรณ์ อยู่ในหว่างกลางพระราชลัญจกรมหาโองการและพระครุฑพาห ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) มาตรา ๔ มีข้อความเหมือนที่กล่าวมาข้างต้นนี้ แต่เปลี่ยนพระครุฑพาหเป็นหงสพิมาน เพราะเหตุที่ทรงพระราชดำริว่า ตราพระครุฑพาหใช้เป็นตราประจำรัชกาลและประจำแผ่นดินซ้ำกัน

พระราชลัญจกรไตรสารเศวต

พระราชลัญจกรองค์นี้ (ดูรูปที่ ๑๕) พบประทับกระดาษปลิวสอดไว้ในหนังสือสัญญาค้าขายกับต่างประเทศของเก่า เข้าใจว่าสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๒ หมายถึงพระยาเศวตกุญชร พระยาเศวตไอยรา พระยาเศวตคชลักษณ์ ซึ่งได้มาในรัชกาลนั้น (จ.ศ. ๑๑๗๙) ใช้เป็นตราประจำพระองค์

ข. พระราชลัญจกรที่โปรดให้สร้างขึ้นใหม่

พระราชลัญจกรสำหรับแผ่นดินที่โปรดให้สร้างขึ้นใหม่ และยังคงใช้อยู่ คือ

๑. พระราชลัญจกร พระบรมราชโองการ

๒. พระราชลัญจกร สยามโลกัคราช

๓. พระราชลัญจกร นามกรุง

๔. พระราชลัญจกร จักรรถ

๕. พระราชลัญจกร อณาโลมในกลีบบัว

๑. พระราชลัญจกรพระบรมราชโองการ

พระราชลัญจกรองค์นี้สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๔ แทนพระราชลัญจกรมหาโองการองค์เดิม เป็นดวงตราประจำชาติ แกะด้วยงาพระยาช้างเผือก รูปสี่เหลี่ยมรี มุมตัด มีแผ่นงาซ้อนบนหลังตรา แต่เล็กกว่าอีกแผ่นหนึ่ง เป็นที่จับประทับ เลี่ยมแง่และข้างด้วยทองคำ ขอบมีลายเบญจราชกกุธภัณฑ์ ข้างในตอนบนมีอักษร ๑๒๐ ว่าเป็นอักษรพราหมณ์ อ่านว่า โอม ตอนล่างเป็นตัวหนังสือขอม อ่านว่า พระบรมราชโองการ (ดูรูปที่ ๑๖) พระราชลัญจกรองค์นี้อยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี นับได้ว่าเลิกใช้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ ที่จริงเลิกแล้วแต่เมื่อสร้างพระราชลัญจกรพระมหาโองการกลาง แต่พระราชบัญญัติเก่ายังมีอยู่

ต่อมาโปรดให้สร้างใหม่ขึ้นอีกองค์หนึ่งด้วยทองคำ สำหรับแทนองค์ที่แกะด้วยงาพระยาช้างเผือก แต่มีขนาดย่อมกว่า เรียกว่าพระราชลัญจกรพระบรมราชโองการองค์น้อย พระราชลัญจกรพระบรมราชโองการองค์ใหญ่ ใช้ประทับสัญญาบัตรเจ้าต่างกรม พระราชาคณะ พระครู และข้าราชการทรงตั้งให้มีบรรดาศักดิ์ ส่วนองค์น้อยใช้สำหรับประทับในการจ่ายเงินคลัง จ่ายดินบิน สั่งถ้อยความและถอดคนโทษ และอื่น ๆ (ดูประกาศพระราชลัญจกร ในรัชกาลที่ ๔ บีขาล ฉศก จุลศักราช ๑๒๑๖

[พ.ศ. ๒๓๙๗] ซึ่งมีความเป็น ๒ ประการ กล่าวด้วยการสร้างพระราชลัญจกรพระบรมราชโองการองค์น้อยขึ้นด้วยทองคำประการหนึ่ง กับถ้าเป็นการด่วนจะประทับตราพระธำมรงค์อีกประการหนึ่ง ในประกาศว่าด้วยพระราชทานสัญญาบัตร [ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในรัชกาลที่ ๔] ว่า พระราชลัญจกรพระบรมมหาโองการ ทรงประทับนำหน้าพระราชลัญจกรโลโตน้อย พระบรมมหาโองการกับพระบรมราชโองการ ดูคล้ายกันมาก)

ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ มาตรา ๔ และในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ มาตรา ๕ กำหนดไว้ว่า "พระราชลัญจกรพระบรมราชโองการองค์ใหญ่ประจำชาติสำหรับประทับสัญญาบัตรยศและสัญญาบัตรตำแหน่ง และหนังสือพระราชทาน ที่ในหว่างกลางองค์เดียว องค์น้อยสำหรับประทับพระราชทานพระบรมราชานุญาตเครื่องสรรพาวุธและสำเนาหนังสือ และการที่ไม่สำคัญ" (พระราชลัญจกรพระบรมราชโองการองค์น้อย เวลานี้เห็นจะเลิกใช้ เพราะไม่ปรากฏว่ามีอยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี หรือที่ในราชพิพิธภัณฑ์)

ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสสั่งให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนตราพระบรมราชโองการถวายเปลี่ยนใหม่ เป็นรปไข่ เพื่อให้เข้ากับตราไอยราพตอันมีอยู่แล้วทำด้วยโมรา ลายในย้อนกลับไปเอาอย่างตรามหาโองการอีก แต่มีเปลี่ยนบ้าง ยังใช้ประทับในสัญญาบัตร ในรัชกาลที่ ๘ พ.ศ. ๒๔๘๓ โปรดให้แก้พระบรมราชโองการ ให้เป็นรูปสี่เหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสอง มีลายเบญจราชกกุธภัณฑ์อยู่ภายใน ตอนบนนพปฎลเศวตฉัตร ตอนล่างเปลี่ยน

คำว่า “พระบรมราชโองการ” จากอักษรขอมเป็นอักษรไทย ใช้แทนองค์เดิมซึ่งยกเลิก อยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

เหตุที่ตราพระบรมราชโองการแต่เดิมใช้ตัวอักษรขอมนั้น ตัวอักษรที่ใช้ในพื้นเมืองเมื่อก่อน พ.ศ. ๑๘๒๘ ใช้แต่อักษรขอมอย่างเดียว พระเจ้ารามกำแหงมหาราชกรุงสุโขทัยทรงประดิษฐ์อักษรไทยขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๘ แต่นั้นมา หนังสือที่เขียนเป็นภาษาไทยจึงเขียนด้วยอักษรไทย แต่นอกจากนั้นพระไตรปิฎกก็ดี และบรรดาคาถาอาคมเวทย์มนต์ทั้งปวง ซึ่งเป็นภาษาบาลีหรือภาษาสันสกฤต ยังใช้เขียนตัวอักษรขอมต่อมาทั้งสมัยกรุงสุโขทัยและสมัยกรุงศรีอยุธยา ตลอดมาจนในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ตอนก่อนรัชกาลที่ ๔ เพราะฉะนั้น แม้เรียกว่าอักษรขอมก็จริง แต่ไทยเราไม่ได้ใช้เพราะนับถือเขมร ถือแต่ว่าเป็นตัวอักษรซึ่งเคยใช้มาแต่ดั้งเดิมสำหรับเขียนหนังสืออันเป็นที่นับถือในทางศาสนา ข้อนี้พึงเห็นได้ในหนังสือเก่า เช่นหนังสือมหาชาติคำหลวงแต่งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาก็ดี หนังสือที่แต่งชั้นหลัง เช่นหนังสือมงคลทีปนีที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้แปลก็ดี ในสมุดเล่มเดียวกัน ที่ตรงอรรถภาษามคธเขียนเป็นตัวอักษรขอม ที่ตรงแปลเขียนเป็นตัวอักษรไทย ลางทีหนังสือเทศน์ที่จารในใบลาน เช่นหนังสือเทศน์มหาชาติความภาษาไทย ก็จารเป็นอักษรขอม เพราะพระสงฆ์ชำนาญอ่านหนังสือขอม เมื่อว่าโดยย่อตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๒๘ เป็นต้นมา ไทยเราใช้อักษร ๒ อย่าง สำหรับเขียนภาษาซึ่งนับถือในทางศาสนาอย่าง ๑ สำหรับเขียนภาษาของเราเองอย่าง ๑ ดังนี้

ดังนี้

"พระราชลัญจกรที่มีคำว่า พระบรมราชโองการ เป็นอักษรขอมนั้น เป็นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประดิษฐ์ขึ้น ในรัชกาลที่ ๔ ที่ทรงใช้อักษรขอม สันนิษฐานว่าคงทรงพระราชดำริว่า คำพระบรมราชโองการ เป็นคำภาษามคธและสันสกฤต เข้าเกณฑ์จำพวกคำภาษาอื่น ซึ่งนับถือในทางศาสนา จึงทรงใช้อักษรขอม

"ตำนานเรื่องที่แปลหนังสืออรรถภาษามคธจากอักษรขอม มาใช้ตัวอักษรไทย เกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๔ เมื่อมีเครื่องพิมพ์ ๆ หนังสือไทยได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใคร่จะทรงพิมพ์หนังสือสวดมนต์และคาถาอื่น ๆ ในพระไตรปิฎกให้แพร่หลาย จะพิมพ์เป็นอักษรขอมไม่ได้ จึงโปรดให้สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว สา) วัดราชประดิษฐ์ คิดวิธีเขียนอักษรไทยเป็นภาษามคธ ต้องคิดเครื่องหมายตัวอักษรเพิ่มขึ้นหลายอย่าง คือเรียกว่า ยามักการและวัญชการ เป็นต้น แบบนั้นพึงเห็นได้ในหนังสือพระไตรปิฎกฉบับหลวง ซึ่งพิมพ์ครั้งแรกในรัชกาลที่ ๕ ครั้นมาถึงในรัชกาลที่ ๖ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแก้ไขวิธีเขียนให้ใช้จุดแทนยามักการ วัญชการ เป็นวิธีเขียนง่ายและสะดวก จึงคงใช้มาจนทุกวันนี้ แบบนี้พึงเห็นได้ในพระไตรปิฎกสยามรัฐที่ตีพิมพ์ไว้ในรัชกาลปัจจุบันนี้(๑) แต่ต่อไปภายหน้า หนังสือขอมคงจะเหลืออยู่แต่ที่จารหรือเขียนไว้ในหนังสือโบราณ ในบรรดาหนังสือใหม่คงจะใช้แต่อักษรไทยอย่างเดียว ผู้ที่อ่านหนังสือขอมไม่ออก แม้จนมหาบาเรียนเดี๋ยวนี้ก็มีมากขึ้นทุกที เพราะเรียนภาษามคธด้วยตำราซึ่งพิมพ์เป็นอักษรไทยอยู่หมดแล้ว การใช้อักษรขอมในประเทศนี้ จึงนับได้ว่า

---

(๑) หมายถึงรัชกาลที่ ๗

เป็นอันเลิกแล้ว” (จากหนังสือวรรณคดีสมาคม ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๔ หน้า ๒๙–๓๑)

ยังมีตราดุนกระดาษอีกอย่างหนึ่ง เห็นมีตีพิมพ์อยู่เหนือประกาศพระราชกฤษฎีกาต่าง ๆ ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาอยู่เสมอ ตราดวงนี้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ตรัสอธิบายว่า “พระราชลัญจกรดุนกระดาษนั้น ทำขึ้นในรัชกาลที่ ๕ นานมาแล้ว เรียกกันว่ากระดาษตราพระบรมราชโองการ สำหรับใช้เขียนพระราชหัตถเลขาอย่างเดียว คิดว่าดำริเดิมคงจะให้เป็นสองทาง คือเป็นพระราชหัตถเลขาซึ่งประทับพระราชลัญจกรพระบรมราชโองการอย่างเก่าก็ได้ หรือเป็นกระดาษตราอย่างธรรมดาข้างฝรั่งก็ได้ โดยที่ดำริอย่างนั้น จึงได้เก็บเอาสิ่งที่มีในพระราชลัญจกรพระบรมราชโองการของเก่าแต่ละอย่างและเพิ่มขึ้นใหม่อีกลางอย่างผูกเป็นรูปใหม่ให้สมกับที่เป็นตรากระดาษ ในการที่เป็นตรากระดาษอันมีอยู่มากมายไม่ได้รักษาไว้ในที่มิดชิด เช่นพระราชลัญจกรพระบรมราชโองการของเก่านั้น เพราะความสำคัญเลื่อนไปอยู่ที่ทรงเซ็นพระปรมาภิไธยเสียแล้ว แม้ใครจะเขียนอะไรลงไปในกระดาษอันมีพระราชลัญจกรพระบรมราชโองการ แต่ไม่มีลายเซ็นพระปรมาภิไธย ก็ไม่เป็นหลักฐานที่จะพึงฟังได้ว่าเป็นพระบรมราชโองการ”

ตัวอักษร 120 ที่มีอยู่ในตราพระบรมราชโองการตอนบน สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงสันนิษฐานว่า “จะเป็น อ–อุ–ม ตามคาถาอรหำ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ที่เขาว่าหนังสือพราหมณ์นั้น น่ากลัวจะไม่ถูก เห็น

จะทรงพระราชดำริผูกขึ้น ตัวหน้าซึ่งคะเนว่าเป็นตัว อ นั้น เป็นขีดเดียว ต้องกันกับหนังสือ อริยกะ ซึ่งทรงพระราชดำริผูกขึ้นเหมือนกัน ตัวกลาง น่าจะทรงพระราชดำริผูกขึ้นเทียบด้วยตัว อ ตามหนังสือขอมในตราเดิม (คือตามตรามหาโองการ) ตัวหลังเป็น ม คือนิคคหิต ไม่มีข้อสงสัย ตรงกับอักษรเดิม ที่ใช้พาลจันทร์หมายเป็นตัว อ นั้น เอาอะไรมา น่าจะพึงเป็นยุติได้ว่า เดิมทีเดียวเขียนดังนี้ ๑ (ทีจะหมายเป็น ม–อ–อุ อย่างเก่า) ดูแต่นิคคหิตหนังสือสันสกฤตเถิด เขียนจุดเดียวและหนังสือขอมชนิดเขียนด้วยปากกาก้วาง ซึ่งเรียกกันว่าขอมย่อนั้น ก็เขียนจุดเดียว เหนจะมาแกเป็นกลางกลวงกันเมื่อเขียนด้วยเหลกจาร เพราะจะเอาเหลกแหลมจิ้มลงไปทีเดียวกลัวจะแลไม่เห็น จึงเขียนให้ใหญ่กลายเป็นพินทุ เมื่อนิคคหิตเป็นจุดกลวงไปแล้ว วงเล็บใต้นั้น ก็พลอยกลวงเป็นพาลจันทร์ไปด้วย ส่วนอุณาโลมรูปนี้ ๔ น่าจะเป็นของทางไสยศาสตร์ คือตาที่สามของพระอิศวร ซึ่งประดิษฐานอยู่ตรงหน้าผาก ที่เอามาใส่ไว้เหนืออักขระโอมนั้น ก็แสดงอยู่ในตัวแล้วว่าเป็นทางไสยศาสตร์ ตราพระมหาโองการหมายถึงพระอิศวร ตราครุฑหมายถึงพระนารายณ์ ตราหงสพิมานหมายถึงพระพรหม ตราไอยราพตหมายถึงพระอินทร์ ฯลฯ แต่ล้วนเป็นทางไสยศาสตร์ทั้งนั้น ที่เรียกว่า อุณาโลม กลัวจะลากเอาเข้ามาสู่พุทธศาสนาทีหลัง ดูไม่เห็นจะเป็นอุณาโลมได้ที่ตรงไหน พระพุทธรูป

ที่ทำกันในเมืองเรา ก็เป็นพระนลาฏเกลี้ยง ๆ ไม่มีอุณาโลม มีพระพุทธรูปทางอินเดียเหนือทำมีอุณาโลมอยู่บ้าง แต่ก็ทำเป็นเมล็ดกลมเท่านั้น เป็นสมควรที่สุดที่จะหมายเป็นขนหว่างคิ้ว มีหนังสือท่านอธิบายว่าเป็นขนเส้นยาวขมวดอยู่"

๒. พระราชลัญจกรสยามโลกัคราช

พระราชลัญจกรองค์นี้เป็นตราประจำชาติ สร้างในรัชกาลที่ ๔ ทำด้วยทองคำ เป็นรูปสี่เหลี่ยม มีช้างหมอบอยู่บนหลังตราเป็นที่จับประทับ (จึงเรียกกันเป็นสามัญว่า ตราช้างหมอบ) ชื่อพระราชลัญจกรดวงนี้คือ สยามโลกัคราช เทียบเสียงล้อมาจากคำว่า "เสียมโหลก๊กอ๋อง" ในดวงตรามีอักษรขอมอยู่ ๔ บรรทัด (ดูรูปที่ ๑๗) ว่า

สฺยามโลกคฺคราชสฺส
สนฺเทสลญฺจนำ อิทำ
อชฺฌาวาสฺสานุสาสกสฺส
วิชเต สพฺพชนฺตุนำ

แปลว่า

ใบประทับตรานี้
ของอัครราชาโลกสยาม
ผู้ปกครองสั่งสอน
สรรพชนในแว่นแคว้น

พระราชลัญจกรองค์นี้ ในพระราชบัญญัติซึ่งกล่าวมาแล้วว่าใช้สำหรับประทับในพระราชทานที่วิสุงคามสีมา ในหว่างกลางองค์เดียว (พระตรานี้อยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี)

๓. พระราชลัญจกรนามกรุง

พระราชลัญจกรองค์นี้ทำด้วยทองคำเหมือนกัน เป็นรูปสี่เหลี่ยมรี มีรูปช้างยืนอยู่บนหลังตรานั้น (เรียกกันว่าตราช้างยืน) ลายตราเป็นตัวอักษรขอม อ่านว่า "กรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร มหินทรายุชฌิยา บรมราชธานี" (ดูรูปที่ ๑๘ และ ๑๙) ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกรัตนโกสินทรศก ๑๒๒ กล่าวว่าพระราชลัญจกรนามกรุงเป็นตราประจำชาติสร้างในรัชกาลที่ ๔ มีสององค์ ใหญ่ ๑ เล็ก ๑ สำหรับประจำวิสุงคามสีมา และใบสำคัญเบี้ยหวัดพระราชวงศานุวงศ์ซึ่งทรงผนวช และใบอนุญาตทูลลาบวช ในพระราชบัญญัติที่กล่าวนี้ มาตรา ๖ กำหนดให้ใช้พระราชลัญจกรองค์ใหญ่สำหรับประทับใบถวายเสนาสนะและใบพระราชทานพระบรมราชานุญาตข้าราชการกราบถวายบังคมลาบวชในหว่างกลางองค์เดียว ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ มาตรา ๗ กำหนดการใช้ประทับพระราชลัญจกรนามกรุง คงตามเดิมดังข้างต้นอยู่ (พระราชลัญจกรนามกรุงองค์ใหญ่อยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ส่วนองค์น้อยอยู่ในราชพิพิธภัณฑ์ เลิกใช้แล้ว)

๔. พระราชลัญจกรจักรรถ

พระราชลัญจกรองค์นี้ (ดูรูปที่ ๒๐) มีข้อความอยู่ในคำปรารภตอนท้ายแห่งพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ ว่า "และโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างพระราชลัญจกรจักรรถ ซึ่งเป็นพระราชลัญจกรสำหรับพระเจ้าแผ่นดินโบราณ สำหรับประจำเรือนเลขอีกองค์หนึ่ง ด้วยเหตุว่าจะมิให้ซ้ำกับพระราชลัญจกรอุณาโลมที่ได้มีในองค์อื่นแล้วสำหรับที่จะได้เป็นพระราชลัญจกรประทับในราชการทั้งปวงสืบไป" พระราชลัญจกรจักรรถที่กล่าวนี้ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเขียนทูลเกล้า ฯ ถวาย (พระตราองค์นี้อยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี) ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ มาตรา ๗ และพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ มาตรา ๘ กำหนดให้ใช้พระราชลัญจกรจักรรถ สำหรับประทับเรือนเลขในหนังสือซึ่งประทับตราพระราชลัญจกรมหาโองการและพระบรมราชโองการ

๕. พระราชลัญจกรอุณาโลมในกลีบบัว

ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ มาตรา ๘ และฉบับรัตนโกสินทรศก ๑๓๐ มาตรา ๙ กำหนดใช้พระราชลัญจกรนี้เป็นตราสำหรับประทับเรือนเลขในหนังสือซึ่งไม่ได้ประทับพระราชลัญจกรมหาโองการและพระบรมราชโองการ พระราชลัญจกรนี้ มีปรากฏใน

ประกาศว่าด้วยพระราชทานสัญญาบัตร (ดูชุมนุมพระบรมราชาธิบายในรัชกาลที่ ๔) ว่า พระราชลัญจกรอุณาโลมน้อย (ซึ่งคงหมายพระราชลัญจกรองค์นี้) ใช้ประทับจำนวนศักดินา และในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกรฉบับรัตนโกสินทรศก ๑๓๐ ก็อ้างไว้ว่า พระราชลัญจกรนี้ได้สร้างขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔ องค์หนึ่ง และในรัชกาลที่ ๕ องค์หนึ่ง แม้พระราชลัญจกรนี้กำหนดให้ใช้อยู่ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร ที่กล่าวมาข้างต้นก็ดี แต่ไม่ปรากฏว่าทางกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรีมีตรานี้ไว้ คงมีอยู่แต่ในราชพิพิธภัณฑ์ ๔ องค์ ซึ่งเลิกใช้แล้ว ลางทีอาจเลิกใช้แล้วแต่เมื่อคราวสร้างพระราชลัญจกรจักรรถก็ได้ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ตรัสว่า ที่รัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างพระราชลัญจกรจักรรถขึ้นใหม่ ด้วยไม่โปรดตราที่ใช้อยู่เก่า เพราะมีหนังสือจีนว่า อ๊วง อยู่ใต้อุณาโลมภายในดอกบัว (ดูรูปที่ ๒๑) เห็นจะเป็นตราอุณาโลมที่กล่าวมาข้างต้นนี้

ภาค ๒

ตราประจำตัวประจำตำแหน่ง

ตราประจำตัวประจำตำแหน่ง แต่เดิมมีประเพณีพระราชทานพระราชลัญจกรไปเป็นเกียรติยศ พระราชลัญจกรที่พระราชทานไปนี้ เคยเป็นพระตราอันเคยใช้ทรงประทับหรือโปรดให้ทำขึ้นใหม่ก็ได้ เมื่อพระราชทานไปแล้วก็ไม่เรียกว่าพระราชลัญจกร จะเรียกจำเพาะแต่ที่ใช้ทรง

ประทับเท่านั้น ผู้ที่ได้รับตราพระราชทาน ถ้าเป็นตราประจำตัว เมื่อไม่มีตัวแล้วก็ส่งคืน ถ้าเป็นตราประจำตำแหน่งแล้วก็ต้องส่งคืนเช่นเดียวกัน ใครจะเอาไปกดหรือใช้ต่อไปหาได้ไม่ ต่อมา ตราประจำตำแหน่งมักเป็นตราที่สร้างเอง และขอพระบรมราชานุญาตใช้ หาใช่เป็นตราที่โปรดพระราชทานเหมือนแต่ก่อนไม่

อนึ่ง เมื่อครั้งยังมีพระราชประเพณีทรงตั้งฐานันดรยศเจ้านายและข้าราชการ ก่อนมีสุพรรณบัฏ หิรัญญบัฏ และสัญญาบัตร ได้ทราบว่าใช้หมายสั่งตั้งให้ใครเป็นอะไร จึงทำให้เข้าใจว่าการตั้งเสนาบดี ย่อมสำเร็จด้วยพระราชทานพระราชลัญจกรเป็นตราตำแหน่ง เป็นอันเสนาบดีได้รับพระราชทานอำนาจเต็มตามหน้าที่อันมีในกฎพระธรรมนูญ การที่เสนาบดีบังคับบัญชากิจราชการก็สิทธิ์ขาด ด้วยท้องตราดำเนินกระแสพระบรมราชโองการเป็นสำคัญสืบมาดังนี้ ครั้นมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ มีพระราชประเพณีทรงตั้งข้าราชการด้วยพระราชทินนาม อันจารึกในสุพรรณบัฏ หิรัญญบัฏ และสัญญาบัตร เป็นสำคัญแล้ว ส่วนพระราชลัญจกรสำหรับตำแหน่งเสนาบดีนั้น ก็รับมอบกันเสียเอง หาได้พระราชทานพร้อมกับราชทินนามทุกคราวไม่ เพราะเหตุที่ไปรับมอบตราตำแหน่งกันเอาเอง ด้วยตัวเสนาบดีตาย ไม่มีใครจะถวายตราตำแหน่งคืน เสมียนตราอันมีตำแหน่งได้รักษาตราก็เผ่าไม่ได้ ความเป็นไปบังคับให้ต้องเป็นเช่นนั้น มาในรัชกาลที่ ๖ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตราพระราชกฤษฎีกาไว้ว่า ถ้าและเสนาบดีผู้ใดต้องออกจาก

ตำแหน่งกระทรวงใด ๆ ด้วยการย้ายกระทรวงก็ดี หรือด้วยเหตุอย่างอื่นก็ดี ให้เสนาบดีผู้นั้นนำตราตำแหน่งของตนขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย เพื่อจะได้พระราชทานแก่ผู้ที่รับตำแหน่งใหม่ต่อไป ถ้าเสนาบดีผู้จะต้องออกจากกระทรวงนั้น ป่วยหนักหรือถึงแก่มรณภาพหรือด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งจะนำดวงตรามาทูลเกล้า ฯ ถวายมิได้ไซร้ ให้เป็นหน้าที่เสนาบดีมุรธาธร เรียกและนำตราตำแหน่งนั้นขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย (พระราชกฤษฎีกาว่าด้วยตำแหน่งเสนาบดี พ.ศ. ๒๔๕๗)

ตราเครื่องหมายประจำกระทรวง

ตราเครื่องหมายประจำกระทรวงต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในเวลานี้ คือ

สำนักนายกรัฐมนตรี	ตราคชสีห์ ราชสีห์รักษา รัฐธรรมนูญ
กระทรวงมหาดไทย	ตราราชสีห์
กระทรวงกลาโหม	ตราคชสีห์
กระทรวงการคลัง	ตราพระสุริยมณฑล
กระทรวงการต่างประเทศ	ตราบัวแก้ว
กระทรวงเกษตราธิการ	ตราพระพิรุณทรงนาค
กระทรวงยุติธรรม	ตราพระคลุยพาห
กระทรวงพาณิชย์	ตราพระวิศุกรรม

กระทรวงคมนาคม ตราพระรามทรงรถ

กระทรวงการอุตสาหกรรม ตรานารายณ์เกษียรสมุทร

กระทรวงการสาธารณสข ตราคบเพลิงมีปีกและมีงูพันคบเพลิง

บรรดาตราที่กล่าวมานี้ เป็นตราเดิมที่ได้รับพระราชทานตามที่กล่าวมาข้างต้นนี้ก็ดี เป็นตราที่สร้างขึ้นใหม่ก็ดี เมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญ ตราตำแหน่งเสนาบดีเหล่านี้ ไม่ปรากฏว่าใช้ประทับอีกต่อไป นอกจากใช้เป็นตราเครื่องหมายประจำกระทรวง แต่เดิมมา บรรดาตราประจำตำแหน่งมีระบุไว้ในลักษณะพระธรรมนูญใช้ตราในพระราชกฤษฎีกาเดิม ว่าเฉพาะตราเสนาบดีหรือรัฐมนตรีในเวลานี้ก็มีตราพระราชสีห์ประจำตำแหน่งสมุหนายก ตราพระคชสีห์ประจำตำแหน่งสมุหพระกลาโหม ถัดมาก็มีตราตำแหน่งเสนาบดีจตุสดมภ์ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงสันนิษฐานว่า

“ตราพระราชสีห์เห็นจะมีก่อนอื่นหมด เพราะว่าเดิมเสนาบดีคงมีตำแหน่งเดียว เป็นผู้รองพระเจ้าแผ่นดินในที่ว่าราชการต่าง ๆ แต่การรบคงมากกว่าอย่างอื่น ตามตำแหน่งที่เรียกเสนาบดี ก็หมายความว่าเป็นใหญ่ในเสนา (คือทหาร) ให้ใช้ตราราชสีห์เป็นการยกย่องว่าเป็นผู้กล้าหาญตามคำที่ใช้เรียกคนกล้าว่า นรสิงห์ ภายหลังการมากขึ้น คนเดียวบังคับไม่ไหว จึงตั้งเติมอีกตำแหน่งหนึ่ง แบ่งกันบังคับการ คนหนึ่งให้บังคับพลทหารที่ประจำการสงคราม อีกคนหนึ่งให้บังคับพลเรือน คือพลที่อยู่

เรือนไม่ไปสงคราม ตำแหน่งที่ตั้งขึ้นใหม่นั้น จะให้ใช้ตราอะไรเป็นคู่กัน ก็เลือกได้คชสีห์ แต่ที่จริงคลาดไปหน่อย คำว่าคชสีห์เห็นจะเป็นคำยกย่องช้างตัวกล้าว่าดุเหมือนราชสีห์ ไต่มาจากคำว่านรสิงห์นั้นเอง ทีหลังนี้ท่านทั้งสองนี้ไม่ไหวเข้า จึงเกิดตั้งเสนาบดีขึ้นอีก ๔ ตำแหน่งที่เรียกว่าจตุสดมภ์ สำหรับช่วยบังคับการงาน ท่านทั้งสองก่อนนั้นจึงเลื่อนเกียรติยศเป็นอัครมหาเสนาบดี แต่จตุสดมภ์นั้นน่าจะเป็นอีกวิธีหนึ่งของประเทศหนึ่ง ซึ่งจัดตั้งเสนาบดี ๔ ตำแหน่ง เราเอาอย่างมาแล้วเก่าก็ไม่ทิ้ง จึงตกลงเป็นแย่งกันทำ หน้าที่ก็ก้าวก่ายไป จนในทีหลังเลอะเลือนไปหมด ข้าพระพุทธเจ้าอยากจะกะหน้าที่ให้ใหม่ เสนาบดีเวียง มีหน้าที่รักษาเมืองทั่วพระราชอาณาเขต คือคุมพลทหารรักษาบ้านเมือง ได้แก่เสนาบดีกลาโหม เสนาบดีวัง มีหน้าที่ตัดสินความทั่วพระราชอาณาเขต เพราะเหตุเดิมเมื่อบ้านเมืองยังไม่กว้างใหญ่ มีแต่ความฎีกา พระเจ้าแผ่นดินทรงพระราชวินิจฉัยด้วยพระองค์เองในท้องพระโรง ภายหลังบ้านเมืองใหญ่ออกไป ก็ตั้งขุนศาลตุลาการรายไปทำการ แต่คงต้องนำความกราบบังคมทูล เสนาบดีวังเป็นผู้รับสั่งจึงได้เป็นใหญ่ในการพิพากษาคดี ชื่อยังปรากฏอยู่ว่าเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี เสนาบดีคลัง มีหน้าที่สำหรับเก็บส่วยจ่ายของ เสนาบดีนา มีหน้าที่สำหรับปกครองให้ราษฎรทำกิน คลังและนา ทั้งสองตำแหน่งนี้รวมกันได้แก่เสนาบดีมหาดไทย ตราของท่านทั้งสองนี้อยู่ข้างจะยุ่ง คิดแปลไม่ใคร่ออก ตราเสนาบดีวังเป็นเทพยดาทรงพระนนทิการ (ดูรูปที่๒๒) นี่เห็นจะพอแปลได้ ในหนังสือนารายณ์สิบปางข้างไทย ว่าพระนารายณ์

จะฆ่ากรุงพาน พระอิศวรขอไว้ เอาไปเป็นนนทรีเผ้าประตูไกรลาส ในดิกชันนารีเทวดาฮินดูที่ฝรั่งตีพิมพ์ ว่านนทรีนั้นคือโคที่พระอิศวรทรง อีกนัยหนึ่งว่าเป็นอธิบดีกรมวังของพระอิศวร ก็เห็นจะยุติฟังได้ว่าตั้งใจจะใช้ตัวอธิบดีกรมวังของพระเป็นเจ้าเป็นเครื่องหมาย ตราพระยมของเสนาบดีเมือง (ดูรูปที่ ๒๓) นั้นกระไรอยู่ ที่ควรแล้วตราพระยมน่าจะเป็นของเสนาบดีเมือง ก็เพราะชื่อว่า เจ้าพระยายมราช แต่ที่จริงก็ซ้ำกับเสนาบดีวัง ธรรมะก็เป็นชื่อพระยมนั่นเอง เวลาที่ตั้งชื่อเสนาบดีเมืองเป็นเจ้าพระยายมราชนั้น คงเป็นเวลาที่เสนาบดีคนนั้นได้ดูแลในการถ้อยความทั้งสิ้น เจ้าพระยาธรรมาเวลานั้นคงจะเหลวไหลไปอย่างไรอย่างหนึ่ง ตราพระยมคงเกิดที่หลังพระนนทิการ ตราบัวแก้วเสนาบดีครั้งนี้เหลือแปลจะเป็นตราดอกบัวทำตามบุญตามกรรมอย่างนั้นหรือประการใด หรือจะหมายเป็นกมลาสน์ ถ้ากระนั้นทำไมไม่ทำพรหมนั่งบนดอกบัว นี่เอาเทวดาหน้าเดียวบรรจุลงในเกสรบัว (ดูรูปที่ ๒๓) จะเป็นกมลาสน์ไม่ได้ และถ้าเป็นดอกบัวเปล่าก็ดี หรือเป็นกมลาสน์ก็ดี จะควรเป็นเครื่องหมายพนักงานคลังได้อย่างไร ตกลงยังแลไม่เห็นในตราดวงนี้ ส่วนตราเสนาบดีกระทรวงนามีถึง ๙ ดวง ช่างเกินต้องการจริง สำหรับใช้ไปเอาอะไรต่ออะไรจำหน่ายออกเปรอะ ที่แท้ตราเสนาบดีเห็นจะเป็นพระพิรุณทรงนาคที่ใช้อยู่ทุกวันนี้ ด้วยเทวดาผู้เป็นเจ้าน้ำ อันต้องการสำหรับเพาะปลูก ตราอื่นอีก ๘ ดวง มีตราพิทยาธรถือดอกจงกลนี ตรานัคลินังคัลถือไถเป็นต้นนั้น ไม่ใช่เทวดา ควรเป็นตราเจ้าพนักงาน เมื่อไม่มีตัวแล้ว เสนาบดี

หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา

กวาดเอาไปรวมเก็บไว้ ภายหลังก็เลยหลงเป็นตราเสนาบดีไปทั้งหมด ก็อาจจะเป็นได้ (ดูลายของตรา ๙ ดวงนี้ในหนังสือเรื่องประวัติกระทรวงเกษตราธิการ)

"เมื่อสังเกตตามแนวเก่า ท่านย่อมใช้ตราเทวราชสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน ตราเทวดาผู้มีหน้าที่สำหรับเสนาบดี ดูก็เป็นการสมควร ตราเก่ามีเอาเทวราชมาทำให้เสนาบดีอยู่ดวงหนึ่งคือตราจักร (ดูรูปที่ ๒๔) คิดด้วยเกล้า ฯ ว่าสำหรับเจ้าพระยาจักรี ไม่ใช่สำหรับเสนาบดีมหาดไทย เจ้าพระยาจักรีคนแรกคงเป็นที่ทรงพระกรุณาไว้วางพระราชหฤทัย ให้ทำการต่างพระองค์ถึงประหารชีวิตได้โดยลำพัง จึงตั้งชื่อเป็นนารายณ์และพระราชทานตราจักราวุธนารายณ์เป็นเครื่องหมาย เป็นการควรแก่ตำแหน่ง เมื่อเจ้าพระยาจักรีว่าที่สมุหนายกด้วยจึงถือตราสองดวงคือจักรกับราชสีห์ ย่อมปรากฏเห็นได้โดยธรรมเนียมที่บังคับการธรรมดา ใช้แต่ตราพระราชสีห์ถ้าสั่งประหารชีวิต จึงจะประทับตราจักรด้วย สำแดงคำสั่งเจ้าพระยาจักรีเพราะอำนาจสมุหนายกประหารชีวิตคนไม่ได้ ตามความเห็นข้าพระพุทธเจ้ารักจะใคร่ให้เก็บตราจักราวุธเข้ามารักษาไว้ในออฟพีศหลวงเป็นพระลัญจกร เพราะเป็นตราของปฐมบรมกษัตริย์ต้นราชวงศ์นี้ จนได้ใช้ลงในตราแผ่นดินและอะไร ๆ เป็นอันมาก (ตรีนั้นเกินไป ด้วยไม่รู้หนังสือ กรีกับตรีเห็นผิดกันไม่ได้) ไม่สมควรจะให้ผู้หนึ่งผู้ใดถือต่อไป เวลาจะประหารชีวิตคนตามหัวเมือง ให้กระทรวงมหาดไทยนำท้องตรามาประทับพระราช-ลัญจกรจักราวุธที่ออฟพีศหลวง เป็นอันสำเร็จกันเหมือนดังก่อน ตรา

เทวราชอีกดวงหนึ่งก็คือนารายณ์เกษียรสมุทร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ พระราชทานกรมหลวงวงศาฯ ใช้ ไม่ทราบเกล้าฯ ว่าพระราชทานเมื่อใด แต่ได้เห็นใช้ประทับในหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีต่างประเทศบางทีจะพระราชทานสำหรับการนั้นเอง ด้วยทรงพระราชดำริเห็นเป็นที่ทำการต่างพระองค์ ใช้ตราเทวราชควรอยู่ ตราเทวราชซึ่งผู้ใช้มิได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน นึกได้หรือได้ทราบเกล้าฯ แต่สามดวงเท่านี้" (ลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๙ กราบบังคมทูลพระกรุณาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ทรงจัดระเบียบปกครองใหม่ แบ่งส่วนใหญ่ของราชการออกเป็นกระทรวง มีเสนาบดีบังคับบัญชา ตราพระราชสีห์ประจำตำแหน่งสมุหนายกเดิม จึงมาเป็นตราตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ตราพระคชสีห์ประจำตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ภายหลังเมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญ จึงนำเอาตราพระคชสีห์และพระราชสีห์นี้ มาประกอบเป็นรูปรักษารัฐธรรมนูญ ใช้เป็นตราเครื่องหมายตำแหน่งนายกรัฐมนตรี (ดูรูปที่ ๒๙)

ตรากระทรวงมหาดไทย

ตรากระทรวงมหาดไทยคือตราพระราชสีห์ดังกล่าวมาแล้ว ตราสำหรับกระทรวงมักมีตราใหญ่ดวง ๑ และตาน้อยดวง ๑ ลางกระทรวงมีตรากลางอีกดวง ๑

ตราใหญ่ใช้สำหรับประทับสารตราเจ้าพระยาจักรี ดำเนินกระแสพระบรมราชโองการและการใหญ่ ๆ ทั้งปวง อันเกี่ยวข้องอ้างถึงกระแสพระบรมราชโองการ

ตรากลางเดิมใช้ประจำผนึก และสำหรับผู้แทนเสนาบดีประทับหนังสือถึงหัวเมืองในเวลาเสนาบดีไม่อยู่ ภายหลังไม่ใช้ประจำผนึก เพราะใช้ตรากระดาษสีบีดแทน

ตราน้อยใช้ประทับหนังสือรองเสนาบดีถึงหัวเมืองอันไม่ได้อ้างกระแสพระบรมราชโองการ และสำหรับเสนาบดีพาติดตัวไปราชการหัวเมือง และใช้ประทับหนังสือราชการทั้งปวง ในเวลาที่ต้องสั่งต้องทำ หรือมีใบบอกเป็นการเฉพาะตัวเสนาบดีนั้น สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ตรัสเล่าว่า “อันตราน้อยนั้นเสนาบดีกรมมหาดไทยทำตัวอย่างขึ้นใช้ประทับหนังสือส่วนตัว ตราใหญ่ใช้ประทับท้องตราดำเนินกระแสพระบรมราชโองการ ทีหลังใครที่เป็นคนใหญ่คนโตถึงจะไม่มีหน้าที่ต้องมีหนังสือส่วนตัว ก็ต้องมีตราน้อย”

ตราพระราชสีห์ตามที่ปรากฏลายประทับอยู่ใน “กฎหมายตราสามดวง” ครั้งรัชกาลที่ ๑ ไม่เหมือนกับตราพระราชสีห์ที่ใช้อยู่ คงจะเป็นเพราะดวงเดิมใช้จนลายตราสึกตื้นขึ้น ต้องแกะรูกใหม่ แต่เห็นจะรูกได้น้อยหนจนต้องทำใหม่ (รุก คือแกะร่องระหว่างลายให้ลึกลงไป ลายจะได้เด่นขึ้น พิธีรุกตราทำอย่างเดียวกับพิธีแกะตรา คือมีฤกษ์และพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ และมีสมโภชตั้งดวงตราในพิธีมณฑล เป็นทำนอง

เดียวกับพิธีจารึกพระสุพรรณบัฏ จะต่างกันที่พิธีรุกตราไม่มีอาลักษณ์อยู่ด้วยเท่านั้น) ช่างผู้เขียนดวงใหม่จะไม่ได้เลียนดวงเก่าหรือลางทีจะไม่ได้เห็นดวงเก่าเลยก็เป็นได้ จึงได้มีลายไม่เหมือนกัน (พระดำรัสสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์) ต่อมาเมื่อเปลี่ยนการปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญ ตราพระราชสีห์นี้ยังใช้เป็นตรากระทรวงมหาดไทยอยู่ (ดูรูปที่ ๒๖)

ในลักษณะพระธรรมนูญใช้ตราในพระราชกฤษฎีกาเดิม นอกจากตราพระราชสีห์สำหรับตำแหน่งเจ้าพระยาจักรีศรีองครักษ์ สมุหนายก อัครมหาเสนาบดีแล้ว ยังมีตราพระราชสีห์สำหรับหลวงอำมาตยาธิบดีที่มหาดไทยฝ่ายเหนือ ตราดวงนี้จะอยู่ที่ไหนไม่ทราบ แต่ที่ในราชพิพิธภัณฑ์มีตราราชสีห์อยู่ ๒ ดวง เป็นรูปราชสีห์เผ่น อาจเป็นตราพระราชสีห์ที่กล่าวนี้ก็ได้

ตรากระทรวงกลาโหม

ตรากระทรวงกลาโหม คือตราพระคชสีห์ (ดูรูปที่ ๒๗) ในพระธรรมนูญใช้ตรากล่าวไว้ว่า เป็นตราเจ้าพระยามหาเสนาบดี ฯ สมุหพระกลาโหม ตรานี้ยังสืบมาจนปัจจบัน มีทั้งตราใหม่ตรากลางและตราน้อย ในราชพิพิธภัณฑ์มีตราพระคชสีห์อยู่ชุดหนึ่งครบทั้ง ๓ ดวง ลวดลายคล้ายคลึงกับชุดที่เก็บรักษาไว้ที่กระทรวงกลาโหมซึ่งคงทำขึ้นใหม่ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ตรัสว่า “ขาดตรา ‘คชสีห์เดินดง’ อันเป็นรูป

คชสีห์เดินบุกอยู่ในหมู่ไม้ไม่ใช่กระหนก เป็นตราประจำตัวเสนาบดีกรมพระกลาโหม อย่างตราพระราชสีห์น้อยของเสนาบดีมหาดไทย” นอกนี้ยังมีตราพระคชสีห์ฝ่ายเหนือ ซึ่งในพระธรรมนูญใช้ตราว่าเป็นตราหลวงธรรมไตรโลก เสนาบดีศรีสมุหพระกลาโหม ตราดวงนี้จะอยู่ที่ไหนไม่ทราบ

ตรากระทรวงการคลัง

ในพระธรรมนูญใช้ตรากล่าวว่า “ตราเจ้าพระยาศรีธรรมราชาโกษาธิบดี ใช้ตราบัวแก้ว” ซึ่งบัดนี้เป็นตรากระทรวงการต่างประเทศ แต่ก่อนนี้การคลังและการต่างประเทศอยู่รวมกัน ในรัชกาลที่ ๕ จัดระเบียบการปกครอง แยกหน้าที่ทั้งสองนี้ออกเป็นคนละส่วน คือตั้งเป็นกระทรวงการต่างประเทศถือตราบัวแก้ว และกระทรวงพระคลังมหาสมบัติถือตราพระสุริยมณฑล (ดูรูปที่ ๒๘ และ ๒๙) ตราพระสุริยมณฑลนี้ ทรงพระกรุณาโปรดให้ใช้เป็นตราตำแหน่งเสนาบดีพระคลังมหาสมบัติ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ แต่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติแยกเป็นกระทรวงขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ เป็นระยะเวลาห่างกันถึง ๑๗ ปี ระหว่างระยะเวลาที่กล่าวนี้ จะใช้ตราอะไรประจำตำแหน่ง ยังไม่ได้ความชัด ตราดวงนี้เคยพระราชทานเป็นตราประจำตัวแก่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ภายหลังพระราชทานให้เป็นตราประจำกระทรวงพระคลังฯ แล้วต่อมาเป็น

ตราประจำกระทรวงการคลัง ตราพระสุริยมณฑลจะเป็นพระราชลัญจกรอันได้เคยทรงประทับหรือโปรดให้ทำขึ้นใหม่พระราชทานสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์หรืออย่างไรไม่ทราบ ส่วนตราน้อยมีลายผิดกว่าดวงใหญ่

ตราบั๊กษาวายุภักษ์

ในพระธรรมนูญใช้ตราว่า ตราบั๊กษาวายุภักษ์ เป็นตราของพระยาราชภักดี ฯ เจ้ากรมพระจำนวน ซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวกับภาษีอากร (ตราดวงนี้ได้แต่ลายตราในท้องตราเก่า [ดูรูปที่ ๓๐] ตัวตราจะเก็บรักษาไว้ที่ใด เห็นจะสูญหายเสียนานแล้ว) ต่อมาเมื่อโปรดให้ตั้งกระทรวงพระคลัง ฯ และใช้ตราพระสุริยมณฑลแล้ว ตราบั๊กษาวายุภักษ์ก็เลิกใช้แต่นำเอามาใช้เป็นเครื่องหมายกระทรวงการคลัง แต่รูปนกวายุภักษ์ที่เขียนใหม่ ไม่เหมือนนกวายุภักษ์ในตราตำแหน่งพระยาราชภักดี ฯ (ดูรูปที่ ๓๑) เรื่องนกวายุภักษ์ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ตรัสอธิบายไว้ดังนี้

นกวายุภักษ์ ถ้าแปลตามคำก็ว่านกกินลม ข้อยากในนกนี้เกิดขึ้นในที่ประชุมเสนาบดี สั่งให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเขียนผูกตรากระทรวงต่าง ๆ เป็นลายขอมอเสอเครื่องแบบ หากเป็นกระทรวงเก่าซึ่งมีตราประจำกระทรวงอยู่แล้ว จะเอามาใช้ได้ก็ให้ใช้ตราเก่า ที่เป็นกระทรวงใหม่ไม่มีตรามาแต่เดิม จึงคิดผูกขึ้นใหม่ โดยคำสั่งอย่างนี้ กระทรวงใดก็ไม่ยากเท่ากระทรวงคลัง ซึ่งเดิมพระยาราชภักดี ฯ ทำการในหน้าที่ ๑ ๔ ๕ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ ๑๘ ๑๙ ๒๐ ๒๑ ๒๒ ๒๓ ๒๔ ๒๕ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐ ๔๑ ๔๒ ๔๓ ๔๔ ๔๕ ๔๖ ๔๗ ๔๘ ๔๙ ๕๐ ๕๑ ๕๒ ๕๓ ๕๔ ๕๕ ๕๖ ๕๗ ๕๘ ๕๙ ๖๐ ๖๑ ๖๒ ๖๓ ๖๔ ๖๕ ๖๖ ๖๗ ๖๘ ๖๙ ๗๐ ๗๑ ๗๒ ๗๓ ๗๔ ๗๕ ๗๖ ๗๗ ๗๘ ๗๙ ๘๐ ๘๑ ๘๒ ๘๓ ๘๔ ๘๕ ๘๖ ๘๗ ๘๘ ๘๙ ๙๐ ๙๑ ๙๒ ๙๓ ๙๔ ๙๕ ๙๖ ๙๗ ๙๘ ๙๙ ๑๐๐ ๑๐๑ ๑๐๒ ๑๐๓ ๑๐๔ ๑๐๕ ๑๐๖ ๑๐๗ ๑๐๘ ๑๐๙ ๑๑๐ ๑๑๑ ๑๑๒ ๑๑๓ ๑๑๔ ๑๑๕ ๑๑๖ ๑๑๗ ๑๑๘ ๑๑๙ ๑๒๐ ๑๒๑ ๑๒๒ ๑๒๓ ๑๒๔ ๑๒๕ ๑๒๖ ๑๒๗ ๑๒๘ ๑๒๙ ๑๓๐ ๑๓๑ ๑๓๒ ๑๓๓ ๑๓๔ ๑๓๕ ๑๓๖ ๑๓๗ ๑๓๘ ๑๓๙ ๑๔๐ ๑๔๑ ๑๔๒ ๑๔๓ ๑๔๔ ๑๔๕ ๑๔๖ ๑๔๗ ๑๔๘ ๑๔๙ ๑๕๐ ๑๕๑ ๑๕๒ ๑๕๓ ๑๕๔ ๑๕๕ ๑๕๖ ๑๕๗ ๑๕๘ ๑๕๙ ๑๖๐ ๑๖๑ ๑๖๒ ๑๖๓ ๑๖๔ ๑๖๕ ๑๖๖ ๑๖๗ ๑๖๘ ๑๖๙ ๑๗๐ ๑๗๑ ๑๗๒ ๑๗๓ ๑๗๔ ๑๗๕ ๑๗๖ ๑๗๗ ๑๗๘ ๑๗๙ ๑๘๐ ๑๘๑ ๑๘๒ ๑๘๓ ๑๘๔ ๑๘๕ ๑๘๖ ๑๘๗ ๑๘๘ ๑๘๙ ๑๙๐ ๑๙๑ ๑๙๒ ๑๙๓ ๑๙๔ ๑๙๕ ๑๙๖ ๑๙๗ ๑๙๘ ๑๙๙ ๒๐๐ ๒๐๑ ๒๐๒ ๒๐๓ ๒๐๔ ๒๐๕ ๒๐๖ ๒๐๗ ๒๐๘ ๒๐๙ ๒๑๐ ๒๑๑ ๒๑๒ ๒๑๓ ๒๑๔ ๒๑๕ ๒๑๖ ๒๑๗ ๒๑๘ ๒๑๙ ๒๒๐ ๒๒๑ ๒๒๒ ๒๒๓ ๒๒๔ ๒๒๕ ๒๒๖ ๒๒๗ ๒๒๘ ๒๒๙ ๒๓๐ ๒๓๑ ๒๓๒ ๒๓๓ ๒๓๔ ๒๓๕ ๒๓๖ ๒๓๗ ๒๓๘ ๒๓๙ ๒๔๐ ๒๔๑ ๒๔๒ ๒๔๓ ๒๔๔ ๒๔๕ ๒๔๖ ๒๔๗ ๒๔๘ ๒๔๙ ๒๕๐ ๒๕๑ ๒๕๒ ๒๕๓ ๒๕๔ ๒๕๕ ๒๕๖ ๒๕๗ ๒๕๘ ๒๕๙ ๒๖๐ ๒๖๑ ๒๖๒ ๒๖๓ ๒๖๔ ๒๖๕ ๒๖๖ ๒๖๗ ๒๖๘ ๒๖๙ ๒๗๐ ๒๗๑ ๒๗๒ ๒๗๓ ๒๗๔ ๒๗๕ ๒๗๖ ๒๗๗ ๒๗๘ ๒๗๙ ๒๘๐ ๒๘๑ ๒๘๒ ๒๘๓ ๒๘๔ ๒๘๕ ๒๘๖ ๒๘๗ ๒๘๘ ๒๘๙ ๒๙๐ ๒๙๑ ๒๙๒ ๒๙๓ ๒๙๔ ๒๙๕ ๒๙๖ ๒๙๗ ๒๙๘ ๒๙๙ ๓๐๐ ๓๐๑ ๓๐๒ ๓๐๓ ๓๐๔ ๓๐๕ ๓๐๖ ๓๐๗ ๓๐๘ ๓๐๙ ๓๑๐ ๓๑๑ ๓๑๒ ๓๑๓ ๓๑๔ ๓๑๕ ๓๑๖ ๓๑๗ ๓๑๘ ๓๑๙ ๓๒๐ ๓๒๑ ๓๒๒ ๓๒๓ ๓๒๔ ๓๒๕ ๓๒๖ ๓๒๗ ๓๒๘ ๓๒๙ ๓๓๐ ๓๓๑ ๓๓๒ ๓๓๓ ๓๓๔ ๓๓๕ ๓๓๖ ๓๓๗ ๓๓๘ ๓๓๙ ๓๔๐ ๓๔๑ ๓๔๒ ๓๔๓ ๓๔๔ ๓๔๕ ๓๔๖ ๓๔๗ ๓๔๘ ๓๔๙ ๓๕๐ ๓๕๑ ๓๕๒ ๓๕๓ ๓๕๔ ๓๕๕ ๓๕๖ ๓๕๗ ๓๕๘ ๓๕๙ ๓๖๐ ๓๖๑ ๓๖๒ ๓๖๓ ๓๖๔ ๓๖๕ ๓๖๖ ๓๖๗ ๓๖๘ ๓๖๙ ๓๗๐ ๓๗๑ ๓๗๒ ๓๗๓ ๓๗๔ ๓๗๕ ๓๗๖ ๓๗๗ ๓๗๘ ๓๗๙ ๓๘๐ ๓๘๑ ๓๘๒ ๓๘๓ ๓๘๔ ๓๘๕ ๓๘๖ ๓๘๗ ๓๘๘ ๓๘๙ ๓๙๐ ๓๙๑ ๓๙๒ ๓๙๓ ๓๙๔ ๓๙๕ ๓๙๖ ๓๙๗ ๓๙๘ ๓๙๙ ๔๐๐ ๔๐๑ ๔๐๒ ๔๐๓ ๔๐๔ ๔๐๕ ๔๐๖ ๔๐๗ ๔๐๘ ๔๐๙ ๔๑๐ ๔๑๑ ๔๑๒ ๔๑๓ ๔๑๔ ๔๑๕ ๔๑๖ ๔๑๗ ๔๑๘ ๔๑๙ ๔๒๐ ๔๒๑ ๔๒๒ ๔๒๓ ๔๒๔ ๔๒๕ ๔๒๖ ๔๒๗ ๔๒๘ ๔๒๙ ๔๓๐ ๔๓๑ ๔๓๒ ๔๓๓ ๔๓๔ ๔๓๕ ๔๓๖ ๔๓๗ ๔๓๘ ๔๓๙ ๔๔๐ ๔๔๑ ๔๔๒ ๔๔๓ ๔๔๔ ๔๔๕ ๔๔๖ ๔๔๗ ๔๔๘ ๔๔๙ ๔๕๐ ๔๕๑ ๔๕๒ ๔๕๓ ๔๕๔ ๔๕๕ ๔๕๖ ๔๕๗ ๔๕๘ ๔๕๙ ๔๖๐ ๔๖๑ ๔๖๒ ๔๖๓ ๔๖๔ ๔๖๕ ๔๖๖ ๔๖๗ ๔๖๘ ๔๖๙ ๔๗๐ ๔๗๑ ๔๗๒ ๔๗๓ ๔๗๔ ๔๗๕ ๔๗๖ ๔๗๗ ๔๗๘ ๔๗๙ ๔๘๐ ๔๘๑ ๔๘๒ ๔๘๓ ๔๘๔ ๔๘๕ ๔๘๖ ๔๘๗ ๔๘๘ ๔๘๙ ๔๙๐ ๔๙๑ ๔๙๒ ๔๙๓ ๔๙๔ ๔๙๕ ๔๙๖ ๔๙๗ ๔๙๘ ๔๙๙ ๕๐๐ ๕๐๑ ๕๐๒ ๕๐๓ ๕๐๔ ๕๐๕ ๕๐๖ ๕๐๗ ๕๐๘ ๕๐๙ ๕๑๐ ๕๑๑ ๕๑๒ ๕๑๓ ๕๑๔ ๕๑๕ ๕๑๖ ๕๑๗ ๕๑๘ ๕๑๙ ๕๒๐ ๕๒๑ ๕๒๒ ๕๒๓ ๕๒๔ ๕๒๕ ๕๒๖ ๕๒๗ ๕๒๘ ๕๒๙ ๕๓๐ ๕๓๑ ๕๓๒ ๕๓๓ ๕๓๔ ๕๓๕ ๕๓๖ ๕๓๗ ๕๓๘ ๕๓๙ ๕๔๐ ๕๔๑ ๕๔๒ ๕๔๓ ๕๔๔ ๕๔๕ ๕๔๖ ๕๔๗ ๕๔๘ ๕๔๙ ๕๕๐ ๕๕๑ ๕๕๒ ๕๕๓ ๕๕๔ ๕๕๕ ๕๕๖ ๕๕๗ ๕๕๘ ๕๕๙ ๕๖๐ ๕๖๑ ๕๖๒ ๕๖๓ ๕๖๔ ๕๖๕ ๕๖๖ ๕๖๗ ๕๖๘ ๕๖๙ ๕๗๐ ๕๗๑ ๕๗๒ ๕๗๓ ๕๗๔ ๕๗๕ ๕๗๖ ๕๗๗ ๕๗๘ ๕๗๙ ๕๘๐ ๕๘๑ ๕๘๒ ๕๘๓ ๕๘๔ ๕๘๕ ๕๘๖ ๕๘๗ ๕๘๘ ๕๘๙ ๕๙๐ ๕๙๑ ๕๙๒ ๕๙๓ ๕๙๔ ๕๙๕ ๕๙๖ ๕๙๗ ๕๙๘ ๕๙๙ ๖๐๐ ๖๐๑ ๖๐๒ ๖๐๓ ๖๐๔ ๖๐๕ ๖๐๖ ๖๐๗ ๖๐๘ ๖๐๙ ๖๑๐ ๖๑๑ ๖๑๒ ๖๑๓ ๖๑๔ ๖๑๕ ๖๑๖ ๖๑๗ ๖๑๘ ๖๑๙ ๖๒๐ ๖๒๑ ๖๒๒ ๖๒๓ ๖๒๔ ๖๒๕ ๖๒๖ ๖๒๗ ๖๒๘ ๖๒๙ ๖๓๐ ๖๓๑ ๖๓๒ ๖๓๓ ๖๓๔ ๖๓๕ ๖๓๖ ๖๓๗ ๖๓๘ ๖๓๙ ๖๔๐ ๖๔๑ ๖๔๒ ๖๔๓ ๖๔๔ ๖๔๕ ๖๔๖ ๖๔๗ ๖๔๘ ๖๔๙ ๖๕๐ ๖๕๑ ๖๕๒ ๖๕๓ ๖๕๔ ๖๕๕ ๖๕๖ ๖๕๗ ๖๕๘ ๖๕๙ ๖๖๐ ๖๖๑ ๖๖๒ ๖๖๓ ๖๖๔ ๖๖๕ ๖๖๖ ๖๖๗ ๖๖๘ ๖๖๙ ๖๗๐ ๖๗๑ ๖๗๒ ๖๗๓ ๖๗๔ ๖๗๕ ๖๗๖ ๖๗๗ ๖๗๘ ๖๗๙ ๖๘๐ ๖๘๑ ๖๘๒ ๖๘๓ ๖๘๔ ๖๘๕ ๖๘๖ ๖๘๗ ๖๘๘ ๖๘๙ ๖๙๐ ๖๙๑ ๖๙๒ ๖๙๓ ๖๙๔ ๖๙๕ ๖๙๖ ๖๙๗ ๖๙๘ ๖๙๙ ๗๐๐ ๗๐๑ ๗๐๒ ๗๐๓ ๗๐๔ ๗๐๕ ๗๐๖ ๗๐๗ ๗๐๘ ๗๐๙ ๗๑๐ ๗๑๑ ๗๑๒ ๗๑๓ ๗๑๔ ๗๑๕ ๗๑๖ ๗๑๗ ๗๑๘ ๗๑๙ ๗๒๐ ๗๒๑ ๗๒๒ ๗๒๓ ๗๒๔ ๗๒๕ ๗๒๖ ๗๒๗ ๗๒๘ ๗๒๙ ๗๓๐ ๗๓๑ ๗๓๒ ๗๓๓ ๗๓๔ ๗๓๕ ๗๓๖ ๗๓๗ ๗๓๘ ๗๓๙ ๗๔๐ ๗๔๑ ๗๔๒ ๗๔๓ ๗๔๔ ๗๔๕ ๗๔๖ ๗๔๗ ๗๔๘ ๗๔๙ ๗๕๐ ๗๕๑ ๗๕๒ ๗๕๓ ๗๕๔ ๗๕๕ ๗๕๖ ๗๕๗ ๗๕๘ ๗๕๙ ๗๖๐ ๗๖๑ ๗๖๒ ๗๖๓ ๗๖๔ ๗๖๕ ๗๖๖ ๗๖๗ ๗๖๘ ๗๖๙ ๗๗๐ ๗๗๑ ๗๗๒ ๗๗๓ ๗๗๔ ๗๗๕ ๗๗๖ ๗๗๗ ๗๗๘ ๗๗๙ ๗๘๐ ๗๘๑ ๗๘๒ ๗๘๓ ๗๘๔ ๗๘๕ ๗๘๖ ๗๘๗ ๗๘๘ ๗๘๙ ๗๙๐ ๗๙๑ ๗๙๒ ๗๙๓ ๗๙๔ ๗๙๕ ๗๙๖ ๗๙๗ ๗๙๘ ๗๙๙ ๘๐๐ ๘๐๑ ๘๐๒ ๘๐๓ ๘๐๔ ๘๐๕ ๘๐๖ ๘๐๗ ๘๐๘ ๘๐๙ ๘๑๐ ๘๑๑ ๘๑๒ ๘๑๓ ๘๑๔ ๘๑๕ ๘๑๖ ๘๑๗ ๘๑๘ ๘๑๙ ๘๒๐ ๘๒๑ ๘๒๒ ๘๒๓ ๘๒๔ ๘๒๕ ๘๒๖ ๘๒๗ ๘๒๘ ๘๒๙ ๘๓๐ ๘๓๑ ๘๓๒ ๘๓๓ ๘๓๔ ๘๓๕ ๘๓๖ ๘๓๗ ๘๓๘ ๘๓๙ ๘๔๐ ๘๔๑ ๘๔๒ ๘๔๓ ๘๔๔ ๘๔๕ ๘๔๖ ๘๔๗ ๘๔๘ ๘๔๙ ๘๕๐ ๘๕๑ ๘๕๒ ๘๕๓ ๘๕๔ ๘๕๕ ๘๕๖ ๘๕๗ ๘๕๘ ๘๕๙ ๘๖๐ ๘๖๑ ๘๖๒ ๘๖๓ ๘๖๔ ๘๖๕ ๘๖๖ ๘๖๗ ๘๖๘ ๘๖๙ ๘๗๐ ๘๗๑ ๘๗๒ ๘๗๓ ๘๗๔ ๘๗๕ ๘๗๖ ๘๗๗ ๘๗๘ ๘๗๙ ๘๘๐ ๘๘๑ ๘๘๒ ๘๘๓ ๘๘๔ ๘๘๕ ๘๘๖ ๘๘๗ ๘๘๘ ๘๘๙ ๘๙๐ ๘๙๑ ๘๙๒ ๘๙๓ ๘๙๔ ๘๙๕ ๘๙๖ ๘๙๗ ๘๙๘ ๘๙๙ ๙๐๐ ๙๐๑ ๙๐๒ ๙๐๓ ๙๐๔ ๙๐๕ ๙๐๖ ๙๐๗ ๙๐๘ ๙๐๙ ๙๑๐ ๙๑๑ ๙๑๒ ๙๑๓ ๙๑๔ ๙๑๕ ๙๑๖ ๙๑๗ ๙๑๘ ๙๑๙ ๙๒๐ ๙๒๑ ๙๒๒ ๙๒๓ ๙๒๔ ๙๒๕ ๙๒๖ ๙๒๗ ๙๒๘ ๙๒๙ ๙๓๐ ๙๓๑ ๙๓๒ ๙๓๓ ๙๓๔ ๙๓๕ ๙๓๖ ๙๓๗ ๙๓๘ ๙๓๙ ๙๔๐ ๙๔๑ ๙๔๒ ๙๔๓ ๙๔๔ ๙๔๕ ๙๔๖ ๙๔๗ ๙๔๘ ๙๔๙ ๙๕๐ ๙๕๑ ๙๕๒ ๙๕๓ ๙๕๔ ๙๕๕ ๙๕๖ ๙๕๗ ๙๕๘ ๙๕๙ ๙๖๐ ๙๖๑ ๙๖๒ ๙๖๓ ๙๖๔ ๙๖๕ ๙๖๖ ๙๖๗ ๙๖๘ ๙๖๙ ๙๗๐ ๙๗๑ ๙๗๒ ๙๗๓ ๙๗๔ ๙๗๕ ๙๗๖ ๙๗๗ ๙๗๘ ๙๗๙ ๙๘๐ ๙๘๑ ๙๘๒ ๙๘๓ ๙๘๔ ๙๘๕ ๙๘๖ ๙๘๗ ๙๘๘ ๙๘๙ ๙๙๐ ๙๙๑ ๙๙๒ ๙๙๓ ๙๙๔ ๙๙๕ ๙๙๖ ๙๙๗ ๙๙๘ ๙๙๙ ๑๐๐๐ ๑๐๐๑ ๑๐๐๒ ๑๐๐๓ ๑๐๐๔ ๑๐๐๕ ๑๐๐๖ ๑๐๐๗ ๑๐๐๘ ๑๐๐๙ ๑๐๑๐ ๑๐๑๑ ๑๐๑๒ ๑๐๑๓ ๑๐๑๔ ๑๐๑๕ ๑๐๑๖ ๑๐๑๗ ๑๐๑๘ ๑๐๑๙ ๑๐๒๐ ๑๐๒๑ ๑๐๒๒ ๑๐๒๓ ๑๐๒๔ ๑๐๒๕ ๑๐๒๖ ๑๐๒๗ ๑๐๒๘ ๑๐๒๙ ๑๐๓๐ ๑๐๓๑ ๑๐๓๒ ๑๐๓๓ ๑๐๓๔ ๑๐๓๕ ๑๐๓๖ ๑๐๓๗ ๑๐๓๘ ๑๐๓๙ ๑๐๔๐ ๑๐๔๑ ๑๐๔๒ ๑๐๔๓ ๑๐๔๔ ๑๐๔๕ ๑๐๔๖ ๑๐๔๗ ๑๐๔๘ ๑๐๔๙ ๑๐๕๐ ๑๐๕๑ ๑๐๕๒ ๑๐๕๓ ๑๐๕๔ ๑๐๕๕ ๑๐๕๖ ๑๐๕๗ ๑๐๕๘ ๑๐๕๙ ๑๐๖๐ ๑๐๖๑ ๑๐๖๒ ๑๐๖๓ ๑๐๖๔ ๑๐๖๕ ๑๐๖๖ ๑๐๖๗ ๑๐๖๘ ๑๐๖๙ ๑๐๗๐ ๑๐๗๑ ๑๐๗๒ ๑๐๗๓ ๑๐๗๔ ๑๐๗๕ ๑๐๗๖ ๑๐๗๗ ๑๐๗๘ ๑๐๗๙ ๑๐๘๐ ๑๐๘๑ ๑๐๘๒ ๑๐๘๓ ๑๐๘๔ ๑๐๘๕ ๑๐๘๖ ๑๐๘๗ ๑๐๘๘ ๑๐๘๙ ๑๐๙๐ ๑๐๙๑ ๑๐๙๒ ๑๐๙๓ ๑๐๙๔ ๑๐๙๕ ๑๐๙๖ ๑๐๙๗ ๑๐๙๘ ๑๐๙๙ ๑๑๐๐ ๑๑๐๑ ๑๑๐๒ ๑๑๐๓ ๑๑๐๔ ๑๑๐๕ ๑๑๐๖ ๑๑๐๗ ๑๑๐๘ ๑๑๐๙ ๑๑๑๐ ๑๑๑๑ ๑๑๑๒ ๑๑๑๓ ๑๑๑๔ ๑๑๑๕ ๑๑๑๖ ๑๑๑๗ ๑๑๑๘ ๑๑๑๙ ๑๑๒๐ ๑๑๒๑ ๑๑๒๒ ๑๑๒๓ ๑๑๒๔ ๑๑๒๕ ๑๑๒๖ ๑๑๒๗ ๑๑๒๘ ๑๑๒๙ ๑๑๓๐ ๑๑๓๑ ๑๑๓๒ ๑๑๓๓ ๑๑๓๔ ๑๑๓๕ ๑๑๓๖ ๑๑๓๗ ๑๑๓๘ ๑๑๓๙ ๑๑๔๐ ๑๑๔๑ ๑๑๔๒ ๑๑๔๓ ๑๑๔๔ ๑๑๔๕ ๑๑๔๖ ๑๑๔๗ ๑๑๔๘ ๑๑๔๙ ๑๑๕๐ ๑๑๕๑ ๑๑๕๒ ๑๑๕๓ ๑๑๕๔ ๑๑๕๕ ๑๑๕๖ ๑๑๕๗ ๑๑๕๘ ๑๑๕๙ ๑๑๖๐ ๑๑๖๑ ๑๑๖๒ ๑๑๖๓ ๑๑๖๔ ๑๑๖๕ ๑๑๖๖ ๑๑๖๗ ๑๑๖๘ ๑๑๖๙ ๑๑๗๐ ๑๑๗๑ ๑๑๗๒ ๑๑๗๓ ๑๑๗๔ ๑๑๗๕ ๑๑๗๖ ๑๑๗๗ ๑๑๗๘ ๑๑๗๙ ๑๑๘๐ ๑๑๘๑ ๑๑๘๒ ๑๑๘๓ ๑๑๘๔ ๑๑๘๕ ๑๑๘๖ ๑๑๘๗ ๑๑๘๘ ๑๑๘๙ ๑๑๙๐ ๑๑๙๑ ๑๑๙๒ ๑๑๙๓ ๑๑๙๔ ๑๑๙๕ ๑๑๙๖ ๑๑๙๗ ๑๑๙๘ ๑๑๙๙ ๑๒๐๐ ๑๒๐๑ ๑๒๐๒ ๑๒๐๓ ๑๒๐๔ ๑๒๐๕ ๑๒๐๖ ๑๒๐๗ ๑๒๐๘ ๑๒๐๙ ๑๒๑๐ ๑๒๑๑ ๑๒๑๒ ๑๒๑๓ ๑๒๑๔ ๑๒๑๕ ๑๒๑๖ ๑๒๑๗ ๑๒๑๘ ๑๒๑๙ ๑๒๒๐ ๑๒๒๑ ๑๒๒๒ ๑๒๒๓ ๑๒๒๔ ๑๒๒๕ ๑๒๒๖ ๑๒๒๗ ๑๒๒๘ ๑๒๒๙ ๑๒๓๐ ๑๒๓๑ ๑๒๓๒ ๑๒๓๓ ๑๒๓๔ ๑๒๓๕ ๑๒๓๖ ๑๒๓๗ ๑๒๓๘ ๑๒๓๙ ๑๒๔๐ ๑๒๔๑ ๑๒๔๒ ๑๒๔๓ ๑๒๔๔ ๑๒๔๕ ๑๒๔๖ ๑๒๔๗ ๑๒๔๘ ๑๒๔๙ ๑๒๕๐ ๑๒๕๑ ๑๒๕๒ ๑๒๕๓ ๑๒๕๔ ๑๒๕๕ ๑๒๕๖ ๑๒๕๗ ๑๒๕๘ ๑๒๕๙ ๑๒๖๐ ๑๒๖๑ ๑๒๖๒ ๑๒๖๓ ๑๒๖๔ ๑๒๖๕ ๑๒๖๖ ๑๒๖๗ ๑๒๖๘ ๑๒๖๙ ๑๒๗๐ ๑๒๗๑ ๑๒๗๒ ๑๒๗๓ ๑๒๗๔ ๑๒๗๕ ๑๒๗๖ ๑๒๗๗ ๑๒๗๘ ๑๒๗๙ ๑๒๘๐ ๑๒๘๑ ๑๒๘๒ ๑๒๘๓ ๑๒๘๔ ๑๒๘๕ ๑๒๘๖ ๑๒๘๗ ๑๒๘๘ ๑๒๘๙ ๑๒๙๐ ๑๒๙๑ ๑๒๙๒ ๑๒๙๓ ๑๒๙๔ ๑๒๙๕ ๑๒๙๖ ๑๒๙๗ ๑๒๙๘ ๑๒๙๙ ๑๓๐๐ ๑๓๐๑ ๑๓๐๒ ๑๓๐๓ ๑๓๐๔ ๑๓๐๕ ๑๓๐๖ ๑๓๐๗ ๑๓๐๘ ๑๓๐๙ ๑๓๑๐ ๑๓๑๑ ๑๓๑๒ ๑๓๑๓ ๑๓๑๔ ๑๓๑๕ ๑๓๑๖ ๑๓๑๗ ๑๓๑๘ ๑๓๑๙ ๑๓๒๐ ๑๓๒๑ ๑๓๒๒ ๑๓๒๓ ๑๓๒๔ ๑๓๒๕ ๑๓๒๖ ๑๓๒๗ ๑๓๒๘ ๑๓๒๙ ๑๓๓๐ ๑๓๓๑ ๑๓๓๒ ๑๓๓๓ ๑๓๓๔ ๑๓๓๕ ๑๓๓๖ ๑๓๓๗ ๑๓๓๘ ๑๓๓๙ ๑๓๔๐ ๑๓๔๑ ๑๓๔๒ ๑๓๔๓ ๑๓๔๔ ๑๓๔๕ ๑๓๔๖ ๑๓๔๗ ๑๓๔๘ ๑๓๔๙ ๑๓๕๐ ๑๓๕๑ ๑๓๕๒ ๑๓๕๓ ๑๓๕๔ ๑๓๕๕ ๑๓๕๖ ๑๓๕๗ ๑๓๕๘ ๑๓๕๙ ๑๓๖๐ ๑๓๖๑ ๑๓๖๒ ๑๓๖๓ ๑๓๖๔ ๑๓๖๕ ๑๓๖๖ ๑๓๖๗ ๑๓๖๘ ๑๓๖๙ ๑๓๗๐ ๑๓๗๑ ๑๓๗๒ ๑๓๗๓ ๑๓๗๔ ๑๓๗๕ ๑๓๗๖ ๑๓๗๗ ๑๓๗๘ ๑๓๗๙ ๑๓๘๐ ๑๓๘๑ ๑๓๘๒ ๑๓๘๓ ๑๓๘๔ ๑๓๘๕ ๑๓๘๖ ๑๓๘๗ ๑๓๘๘ ๑๓๘๙ ๑๓๙๐ ๑๓๙๑ ๑๓๙๒ ๑๓๙๓ ๑๓๙๔ ๑๓๙๕ ๑๓๙๖ ๑๓๙๗ ๑๓๙๘ ๑๓๙๙ ๑๔๐๐ ๑๔๐๑ ๑๔๐๒ ๑๔๐๓ ๑๔๐๔ ๑๔๐๕ ๑๔๐๖ ๑๔๐๗ ๑๔๐๘ ๑๔๐๙ ๑๔๑๐ ๑๔๑๑ ๑๔๑๒ ๑๔๑๓ ๑๔๑๔ ๑๔๑๕ ๑๔๑๖ ๑๔๑๗ ๑๔๑๘ ๑๔๑๙ ๑๔๒๐ ๑๔๒๑ ๑๔๒๒ ๑๔๒๓ ๑๔๒๔ ๑๔๒๕ ๑๔๒๖ ๑๔๒๗ ๑๔๒๘ ๑๔๒๙ ๑๔๓๐ ๑๔๓๑ ๑๔๓๒ ๑๔๓๓ ๑๔๓๔ ๑๔๓๕ ๑๔๓๖ ๑๔๓๗ ๑๔๓๘ ๑๔๓๙ ๑๔๔๐ ๑๔๔๑ ๑๔๔๒ ๑๔๔๓ ๑๔๔๔ ๑๔๔๕ ๑๔๔๖ ๑๔๔๗ ๑๔๔๘ ๑๔๔๙ ๑๔๕๐ ๑๔๕๑ ๑๔๕๒ ๑๔๕๓ ๑๔๕๔ ๑๔๕๕ ๑๔๕๖ ๑๔๕๗ ๑๔๕๘ ๑๔๕๙ ๑๔๖๐ ๑๔๖๑ ๑๔๖๒ ๑๔๖๓ ๑๔๖๔ ๑๔๖๕ ๑๔๖๖ ๑๔๖๗ ๑๔๖๘ ๑๔๖๙ ๑๔๗๐ ๑๔๗๑ ๑๔๗๒ ๑๔๗๓ ๑๔๗๔ ๑๔๗๕ ๑๔๗๖ ๑๔๗๗ ๑๔๗๘ ๑๔๗๙ ๑๔๘๐ ๑๔๘๑ ๑๔๘๒ ๑๔๘๓ ๑๔๘๔ ๑๔๘๕ ๑๔๘๖ ๑๔๘๗ ๑๔๘๘ ๑๔๘๙ ๑๔๙๐ ๑๔๙๑ ๑๔๙๒ ๑๔๙๓ ๑๔๙๔ ๑๔๙๕ ๑๔๙๖ ๑๔๙๗ ๑๔๙๘ ๑๔๙๙ ๑๕๐๐ ๑๕๐๑ ๑๕๐๒ ๑๕๐๓ ๑๕๐๔ ๑๕๐๕ ๑๕๐๖ ๑๕๐๗ ๑๕๐๘ ๑๕๐๙ ๑๕๑๐ ๑๕๑๑ ๑๕๑๒ ๑๕๑๓ ๑๕๑๔ ๑๕๑๕ ๑๕๑๖ ๑๕๑๗ ๑๕๑๘ ๑๕๑๙ ๑๕๒๐ ๑๕๒๑ ๑๕๒๒ ๑๕๒๓ ๑๕๒๔ ๑๕๒๕ ๑๕๒๖ ๑๕๒๗ ๑๕๒๘ ๑๕๒๙ ๑๕๓๐ ๑๕๓๑ ๑๕๓๒ ๑๕๓๓ ๑๕๓๔ ๑๕๓๕ ๑๕๓๖ ๑๕๓๗ ๑๕๓๘ ๑๕๓๙ ๑๕๔๐ ๑๕๔๑ ๑๕๔๒ ๑๕๔๓ ๑๕๔๔ ๑๕๔๕ ๑๕๔๖ ๑๕๔๗ ๑๕๔๘ ๑๕๔๙ ๑๕๕๐ ๑๕๕๑ ๑๕๕๒ ๑๕๕๓ ๑๕๕๔ ๑๕๕๕ ๑๕๕๖ ๑๕๕๗ ๑๕๕๘ ๑๕๕๙ ๑๕๖๐ ๑๕๖๑ ๑๕๖๒ ๑๕๖๓ ๑๕๖๔ ๑๕๖๕ ๑๕๖๖ ๑๕๖๗ ๑๕๖๘ ๑๕๖๙ ๑๕๗๐ ๑๕๗๑ ๑๕๗๒ ๑๕๗๓ ๑๕๗๔ ๑๕๗๕ ๑๕๗๖ ๑๕๗๗ ๑๕๗๘ ๑๕๗๙ ๑๕๘๐ ๑๕๘๑ ๑๕๘๒ ๑๕๘๓ ๑๕๘๔ ๑๕๘๕ ๑๕๘๖ ๑๕๘๗ ๑๕๘๘ ๑๕๘๙ ๑๕๙๐ ๑๕๙๑ ๑๕๙๒ ๑๕๙๓ ๑๕๙๔ ๑๕๙๕ ๑๕๙๖ ๑๕๙๗ ๑๕๙๘ ๑๕๙๙ ๑๖๐๐ ๑๖๐๑ ๑๖๐๒ ๑๖๐๓ ๑๖๐๔ ๑๖๐๕ ๑๖๐๖ ๑๖๐๗ ๑๖๐๘ ๑๖๐๙ ๑๖๑๐ ๑๖๑๑ ๑๖๑๒ ๑๖๑๓ ๑๖๑๔ ๑๖๑๕ ๑๖๑๖ ๑๖๑๗ ๑๖๑๘ ๑๖๑๙ ๑๖๒๐ ๑๖๒๑ ๑๖๒๒ ๑๖๒๓ ๑๖๒๔ ๑๖๒๕ ๑๖๒๖ ๑๖๒๗ ๑๖๒๘ ๑๖๒๙ ๑๖๓๐ ๑๖๓๑ ๑๖๓๒ ๑๖๓๓ ๑๖๓๔ ๑๖๓๕ ๑๖๓๖ ๑๖๓๗ ๑๖๓๘ ๑๖๓๙ ๑๖๔๐ ๑๖๔๑ ๑๖๔๒ ๑๖๔๓ ๑๖๔๔ ๑๖๔๕ ๑๖๔๖ ๑๖๔๗ ๑๖๔๘ ๑๖๔๙ ๑๖๕๐ ๑๖๕๑ ๑๖๕๒ ๑๖๕๓ ๑๖๕๔ ๑๖๕๕ ๑๖๕๖ ๑๖๕๗ ๑๖๕๘ ๑๖๕๙ ๑๖๖๐ ๑๖๖๑ ๑๖๖๒ ๑๖๖๓ ๑๖๖๔ ๑๖๖๕ ๑๖๖๖ ๑๖๖๗ ๑๖๖๘ ๑๖๖๙ ๑๖๗๐ ๑๖๗๑ ๑๖๗๒ ๑๖๗๓ ๑๖๗๔ ๑๖๗๕ ๑๖๗๖ ๑๖๗๗ ๑๖๗๘ ๑๖๗๙ ๑๖๘๐ ๑๖๘๑ ๑๖๘๒ ๑๖๘๓ ๑๖๘๔ ๑๖๘๕ ๑๖๘๖ ๑๖๘๗ ๑๖๘๘ ๑๖๘๙ ๑๖๙๐ ๑๖๙๑ ๑๖๙๒ ๑๖๙๓ ๑๖๙๔ ๑๖๙๕ ๑๖๙๖ ๑๖๙๗ ๑๖๙๘ ๑๖๙๙ ๑๗๐๐ ๑๗๐๑ ๑๗๐๒ ๑๗๐๓ ๑๗๐๔ ๑๗๐๕ ๑๗๐๖ ๑๗๐๗ ๑๗๐๘ ๑๗๐๙ ๑๗๑๐ ๑๗๑๑ ๑๗๑๒ ๑๗๑๓ ๑๗๑๔ ๑๗๑๕ ๑๗๑๖

หน้าที่เสนาบดีกระทรวงพระคลังถือตรานกวายุภักษ์ รูปนกวายุภักษ์ในตรา
นั้นก็เป็นนกแบบสัตว์หิมพานต์เหมือนกับนกอินทรีฉะนั้น ไม่ทรงเชื่อว่า
ถูก จึงได้ทรงรำลึกต่อไปก็ทรงรำลึกได้ว่ามี ณ ที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ซึ่งมี
ความว่า ทรงพระมาลาปักขนนกวายุภักษ์ ก็ทรงค้นหา ก็พบในหมายท้าย
หนังสือพระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนริศทรเทวี
เมื่อมีคำปรากฏอยู่เช่นนั้น นกวายุภักษ์ก็คือนกการเวก เพราะพระมาลา
ทุกชนิดที่ปักขนนก ย่อมใช้ขนนกการเวกอย่างเดียวเป็นปรกติ เมื่อทรง
พระดำริปรับนกวายุภักษ์กับนกการเวกเข้ากัน ก็เห็นลงกันได้ โดยที่ทางเรา
พูดกันว่า นกการเวกนั้น มีปรกติอยู่ในเมฆบนฟ้า กินลมเป็นภักษาหาร
ตามที่ว่าพิสดารเช่นนั้นก็เพราะนกชนิดนั้นในเมืองเราไม่มี และที่ว่ากินลม
ก็เพราะในเมฆไม่มีอะไรนอกจากลม จึงให้กินลมเป็นอาหาร แต่เมื่อปรกติ
ของมันอยู่ในเมฆแล้ว ก็ไฉนเล่ามนุษย์จึงได้ขนมันเมาปักหมวก เชื่อว่า
เพราะเหตุที่น่าสงสัยเช่นนั้นเอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง
ตรัสสั่งไปต่างประเทศที่ส่งขนนกชนิดนั้นเข้ามา ให้ส่งตัวนกมาถวาย จึง
ได้ตัวจริง เป็นนกยัดไส้มีขนติดบริบูรณ์เข้ามาก็เป็นนกที่เรียกตามภาษา
อังกฤษว่า Paradise bird ซึ่งที่เรียกเป็นภาษาอังกฤษเช่นนี้ นึกว่าแปล
มาจากภาษาแขก ความก็ว่าเป็นนกฟ้า เราคงได้ฟังแขกเขาว่า จึงละเมอ
ตามไป เมื่อได้นกยัดไส้เข้ามาแล้ว จึงทรงจัดเอาขึ้นเกาะคอน มีด้ามให้
เด็กถือนำพระยานุมาศในงานสมเด็จเจ้าฟ้าโสกันต์ ตามที่ได้พยานมาว่า
เป็นนกอยู่ในแผ่นดิน ไม่ใช่นกอยู่ในฟ้าเช่นนั้น ใครจะเชื่อกันหรือไม่ก็

หาทราบไม่ แม้ราชสีห์เมื่อได้ตัวจริงมา บอกใครว่านี่แหละราชสีห์ ก็ไม่มีใครเชื่อ ด้วยไม่เหมือนกับที่เราปั้นเขียนกัน ตามที่เราปั้นเขียนกันนั้น ขาดสิ่งสำคัญที่ไม่มีสร้อยคอ อันจะพึงสมชื่อว่า “ไกรสร” หรือ “ไกรสรสีห์ ไกรสรราชสีห์”

เรื่องตรานกวายุภักษ์กระทรวงการคลังมีต้นเหตุดังเล่ามานี้ ต่อมาเมื่อสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้ทอดพระเนตรลายตราเก่าปักษาวายุภักษ์ของพระยาราชภักดี ฯ แล้ว ตรัสว่า “เห็นรูปนกวายุภักษ์ในตราของพระยาราชภักดี ฯ ซึ่งคัดมาไว้ก็นึกเสียใจ ว่าถ้าทำรูปเป็นอย่างเก่า แต่ทำขนเป็นอย่างใหม่ก็จะดีกว่านั้น ตามที่ทำไว้เป็นธรรมดามากเกินไป”

ตรากระทรวงการต่างประเทศ

ตรากระทรวงการต่างประเทศ คือ ตราบัวแก้ว (ดูรูปที่ ๓๒) ซึ่งเดิมเป็นตราประจำตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังที่โกษาธิบดี ครั้นเมื่อจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ แล้วยกกรมพระคลังมหาสมบัติขึ้นเป็นกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ แยกออกจากกระทรวงการต่างประเทศ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ ตราบัวแก้วจึงตกไปเป็นตราประจำตำแหน่งเสนาบดีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศโดยลำดับมาจนบัดนี้ มีตราใหญ่ ๑ และตราน้อย ๑

นอกจากตราบัวแก้ว ยังมีตราบัวบานประจำตำแหน่งปลัดทูลฉลอง ตราบัวแย้มประจำตำแหน่งสมุหบัญชี ตราบัวผันเป็นตราประจำครั้ง และตราบัวแก้วเป็นกระดาษสีลายดน สำหรับปิดผนึก ตราเหล่านี้เลิกใช้แล้ว นอกจากตราบัวแก้วดุน มีขึ้นเมื่อครั้งเจ้าพระยาภาณุวงศมหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) เป็นเสนาบดีในกระทรวงเมื่อครั้งยังเป็นกรมต่างประเทศ

ตรากระทรวงเกษตราธิการ

ตราประจำกระทรวงเกษตราธิการ คือตราพระพิรุณทรงนาค (ดูรูปที่ ๓๓) ในพระธรรมนูญใช้ตราว่า ตราเจ้าพระยาพลเทพเสนาบดีศรีชัยนพรัตนเกษตราธิการ ใช้ ๙ ดวง คือ

๑. ตราพิทยาธรถือดอกจงกลนี
๒. ตราพระไพสพราชทรงเครื่องยืนบนแท่น
๓. ตราพระพิรุณขี่นาค
๔. ตราเทพยดาทรงเครื่องยืนบนแท่นถือเส้นเชือก
๕. ตรานัคลินังคัล เป็นรูปพราหมณ์ทรงเครื่องแบกไถ
๖. ตราเทพยดาทรงเครื่องถือไม้กะตักยืนบนแท่น
๗. ตราเทพยดาทรงเครื่องนั่งในบุษบกหลังหงส์
๘. ตราพระกาฬทรงเครื่องขี่นาคราช
๙. ตราดอกจงกลนี

ตราเหล่านี้ใช้ในลักษณะอย่างไร แจ้งอยู่ในพระธรรมนูญใช้ตรานั้นแล้ว ในรายการสมโภชพระราชลัญจกรและตราตำแหน่งเรียกชื่อรวมตราทั้ง ๙ ดวงนี้ว่า “นพมุรธา” เหตุไรเจ้าพระยาพลเทพฯ ที่เกษตราธิการถือตราถึง ๙ ดวง สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงสันนิษฐานไว้ดังแจ้งอยู่ข้างต้นนั้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสไว้ในลายพระราชหัตถเลขาลงวันที่ ๙ กันยายน ร.ศ. ๑๐๘ ว่า “ในชั้นหลังๆ นี้ถึงว่ามีตรามากก็เป็นแต่มีไว้ตามแบบโบราณ ได้ตกลงกำหนดแต่ครั้งเจ้าพระยารัตนาธิเบศรเป็นเสนาบดี ใช้ตราพระพิรุณเป็นตราใหญ่ ตราพิทยาธรเป็นตราน้อย เห็นว่าควรจะคงอยู่ตามนั้น ตราอีก ๗ ดวงควรจะรักษาไว้สำหรับกระทรวง จะได้ลงแบบธรรมเนียมเป็นนิทานเก่า” ต่อมาเมื่อ ร.ศ. ๑๑๑ ปรากฏในรายงานกราบบังคมทูลของออฟพีศไปรเวตสิเกรตารี[๒๕] หลวง ลงวันที่ ๒๘ พฤษภาคม ร.ศ.๑๑๑ ว่า “กระทรวงนายกเลิกใช้ตรา ๙ ดวง ใช้ตราพลเทพทรงไถเป็นตราใหญ่ พระพิรุณทรงนาคเป็นตราน้อย”

ตรา ๙ ดวงของกระทรวงเกษตราธิการคงรักษาอยู่ที่ในนั้นจนบัดนี้ ส่วนตราพลเทพทรงไถ เคยเห็นดวงตราตัวจริง เข้าใจว่าจะยังอยู่ในกระทรวงนั้น

ตรากระทรวงศึกษาธิการ

ตรากระทรวงศึกษาธิการคือตราเสมาธรรมจักร (ดูรูปที่ ๓๗) แต่เดิมเมื่อกระทรวงศึกษาธิการยังเป็นกระทรวงธรรมการอยู่ พระราชทานตราบุษบกตามประทีป (ดูรูปที่ ๓๔) ซึ่งเป็นพระราชลัญจกรเก่า เป็นตรา

929.6 ท.30 ร. 3298 ทส.
ด194 รส

ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ตราดวงนี้เดิมเป็นตราประจำตำแหน่ง หรือประจำพระองค์ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส แต่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเห็นว่า ลายตราที่ประทับและจดชื่อว่าบุษบกตามประทีป เห็นมีแต่ตะเกียงอยู่ในบุษบกไม่มีดวงประทีป ทรงเกรงว่าจะไม่ใช่ตราบุษบกตามประทีปสำหรับกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ตราบุษบกตามประทีปเวลานี้อยู่ที่ราชพิพิธภัณฑ์ และได้เคยผูกลายขึ้นใหม่ตามเค้าเดิม ใช้เป็นตราประจำสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ โปรดให้เลื่อนตราบุษบกตามประทีปไปเป็นตราตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ จึงพระราชทานตราพระเพลิงทรงระมาด (ดูรูปที่ ๓๕) ซึ่งเป็นตราเก่า ให้เป็นตราตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ใช้ดำเนินกระแสพระบรมราชโองการไปในที่ต่าง ๆ คู่กับตราเสมาธรรมจักร ซึ่งใช้ดำเนินกระแสพระบรมราชโองการที่มีถึงพระสงฆ์ (ตราพระเพลิงทรงระมาดบัดนี้อยู่ที่ราชพิพิธภัณฑ์)

ถึงรัชกาลที่ ๖ โปรดให้ยกเลิกตราพระเพลิงทรงระมาด แล้วให้สร้างตราเสมาธรรมจักร เหตุที่ทรงเปลี่ยน โดยที่ทรงพระราชดำริว่านามเสนาบดีกระทรวงธรรมการก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ตั้งขึ้นไว้ตามนามในตำแหน่งเดิมแล้ว (คือเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ซึ่งในพระธรรมนูญใช้ตรากล่าวว่า ถือตราเสมาธรรมจักร) แต่ตราเก่าเป็นรูปจักราวุธอยู่ในบุษบก แล้วมีใบเสมาขนาบอยู่สองข้าง (ดูรูปที่ ๓๖) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ชอบพระราชหฤทัย จึงโปรดให้ทำตรา

เสมาธรรมจักรขึ้นใหม่ ตราเสมาธรรมจักรที่โปรดให้สร้างขึ้นใหม่ รูปกลม มีลายเสมาตั้งบนฐาน มีรูปพระธรรมจักรคือล้อรถอยู่กลางใบเสมา มีอักษร ขอม ทุ. ส. นิ. ม. หัวใจพระอริยสัจจ์อยู่ที่ขอบเบื้องบนเสมา (ประกาศตราตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ พ.ศ. ๒๔๕๖)

ตรากระทรวงคมนาคม

ตรากระทรวงคมนาคม คือตราพระรามทรงรถ (ดูรูปที่ ๓๘) ตราดวงนี้เดิมเป็นตราใหญ่ของกระทรวงโยธาธิการ เดิมกระทรวงนี้ใช้ตราพระอินทร์ทรงช้าง แต่มีขนาดโตไป จึงโปรดให้เปลี่ยนเป็นตราพระรามทรงรถให้เข้าเรื่องตรวจถนนหรือสร้างเมือง ครั้นเลิกกระทรวงโยธาธิการมารวมกันกับราชการส่วนอื่น ตั้งเป็นกระทรวงพาณิชย์และคมนาคมขึ้นในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ตราดวงนี้จึงตกมาเป็นตราตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม ครั้นเมื่อปรับปรุงกระทรวงนี้ขึ้นใหม่ เปลี่ยนชื่อเป็นกระทรวงเศรษฐการ ตราพระรามทรงรถยังใช้เป็นตราตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเศรษฐการ ภายหลังเมื่อพ.ศ. ๒๔๘๔ ยุบกระทรวงเศรษฐการแยกเป็นกระทรวงคมนาคม ตราพระรามทรงรถจึงตกไปเป็นตราของกระทรวงคมนาคมมาจนบัดนี้ (ตราพระรามทรงรถมีอยู่ที่ราชพิพิธภัณฑ์ดวง ๑ เห็นจะเป็นตราเดิม เข้าใจว่าจะได้ส่งคืนเมื่อครั้งยุบกระทรวงโยธาธิการ ส่วนดวงที่ใช้อยู่ในเวลานี้จะเป็นสร้างขึ้นใหม่)

ตรากระทรวงพาณิชย์

ตรากระทรวงพาณิชย์คือตราพระวิศุกรรม (ดูรูปที่ ๓๙) ตราดวงนี้เดิมเป็นตราน้อยของกระทรวงโยธาธิการ สร้างขึ้นเมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ เป็นรูปเทวดาหัวโล้นถือหางนกยูงยืนแท่นเท้าเดียว เมื่อยุบกระทรวงเศรษฐการและตั้งเป็นกระทรวงพาณิชย์และกระทรวงคมนาคม ตราอันนี้จึงมาเป็นตราประจำกระทรวงพาณิชย์ แต่เขียนลายและสร้างขึ้นใหม่ผิดกับลายในดวงตราเดิม และเรียกว่าตราพระวิศุกรรม

ตรากระทรวงยุติธรรม

ตรากระทรวงยุติธรรมเดิมใช้ตราจันทรมณฑล ซึ่งเป็นตราพระราชทานเป็นตราประจำตัวของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ภายหลังพระราชทานเป็นตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม มีทั้งตราใหญ่และตราน้อย ตราใหญ่เดิมเป็นรูปรถบุษบกมีอุณาโลมอยู่กลาง และมีรูปกระต่ายอยู่ท้ายรถ (ดูรูปที่ ๔๐) ลางทีจึงเรียกเพี้ยนเป็นตราบุษบกอุณาโลม เข้าใจว่าภายหลังโปรดให้ทำใหม่ เพราะอุณาโลมนั้นเกินไปจึงเอาอุณาโลมในบุษบกออกเสีย ตราน้อยมีลายเป็นพระจันทร์ดั้นเมฆ (ดูรูปที่ ๔๑) ตราใหญ่และตราน้อยของเดิมอยู่ที่ในราชพิพิธภัณฑ์

มาในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ เปลี่ยนตราตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมเป็นตราพระคุลยพาห ตราใหญ่เป็นลายรูปพระแสงขรรค์

กับรูปดุลหรือตราชู ประดิษฐานอยู่เหนือพานสองชั้น (ดูรูปที่ ๔๒) ตราน้อยเป็นลายรูปพระแสงขรรค์กับรูปดุลเฉย ๆ ไม่มีพาน

กระทรวงการอุตสาหกรรม

ตรากระทรวงการอุตสาหกรรมคือตรานารายณ์เกษียรสมุทร (ดูรูปที่ ๔๓) ตราดวงนี้สร้างขึ้นใหม่เมื่อตั้งกระทรวงการอุตสาหกรรม เป็นคนละดวงกับตรานารายณ์เกษียรสมุทรของเดิม ซึ่งเป็นตราประจำตำแหน่งกรมยุทธนาธิการทหารบก

ตรากระทรวงการสาธารณสุข

ตรากระทรวงการสาธณสุขแปลกกว่าตราของกระทรวงอื่น คือเป็นรูปคบเพลิง (ดูรูปที่ ๔๔) อันเป็นไม้เท้าของเทพเมอรคิวรีของชาติโรมัน เรียกชื่อว่า Caduceus ใช้เป็นเครื่องหมายแห่งศานติของฝรั่ง ต่อมาใช้เป็นเครื่องหมายแพทย์หรือพาณิชย์ได้ทั้งสองสถาน ตราดวงนี้เดิมเป็นของกรมสาธารณสุข เมื่อยกกรมสาธารณสุขและกิจการเกี่ยวกับแพทย์ตั้งขึ้นเป็นกระทรวงการสาธารณสข จึงใช้ตรารูปไม้เท้า Caduceus เป็นตรากระทรวง.

รูปที่ ๑๕

พระราชลัญจกรไตรสารเศวต

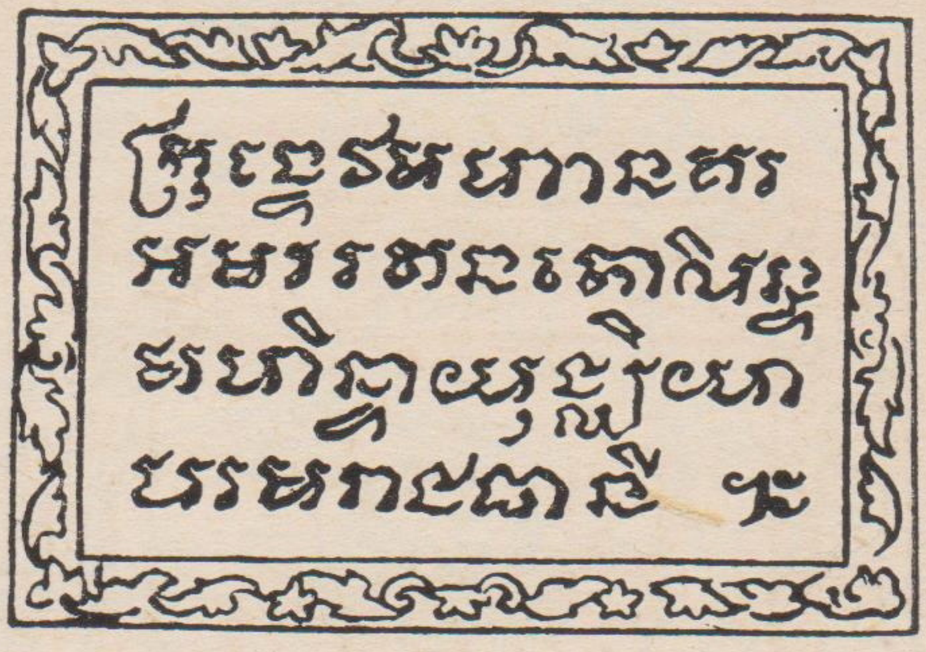
รูปที่ ๑๖

พระราชลัญจกรพระบรมราชโองการ (องค์ใหญ่)

รูปที่ ๑๗

พระราชลัญจกรสยามโลกัคราช

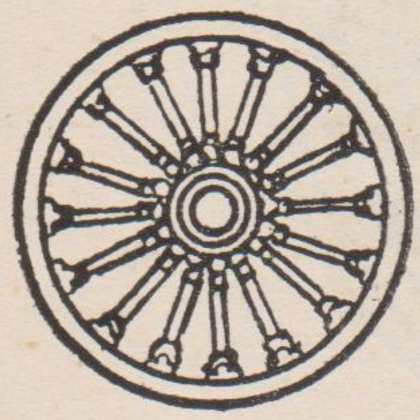
รูปที่ ๑๘

พระราชลัญจกร นามกรุง (องค์ใหญ่)

รูปที่ ๑๙

พระราชลัญจกร นามกรุง (องค์น้อย)

รูปที่ ๒๐

พระราชลัญจกรจักรรถ

รูปที่ ๒๑

พระราชลัญจกรอุณาโลมในกลีบบัว

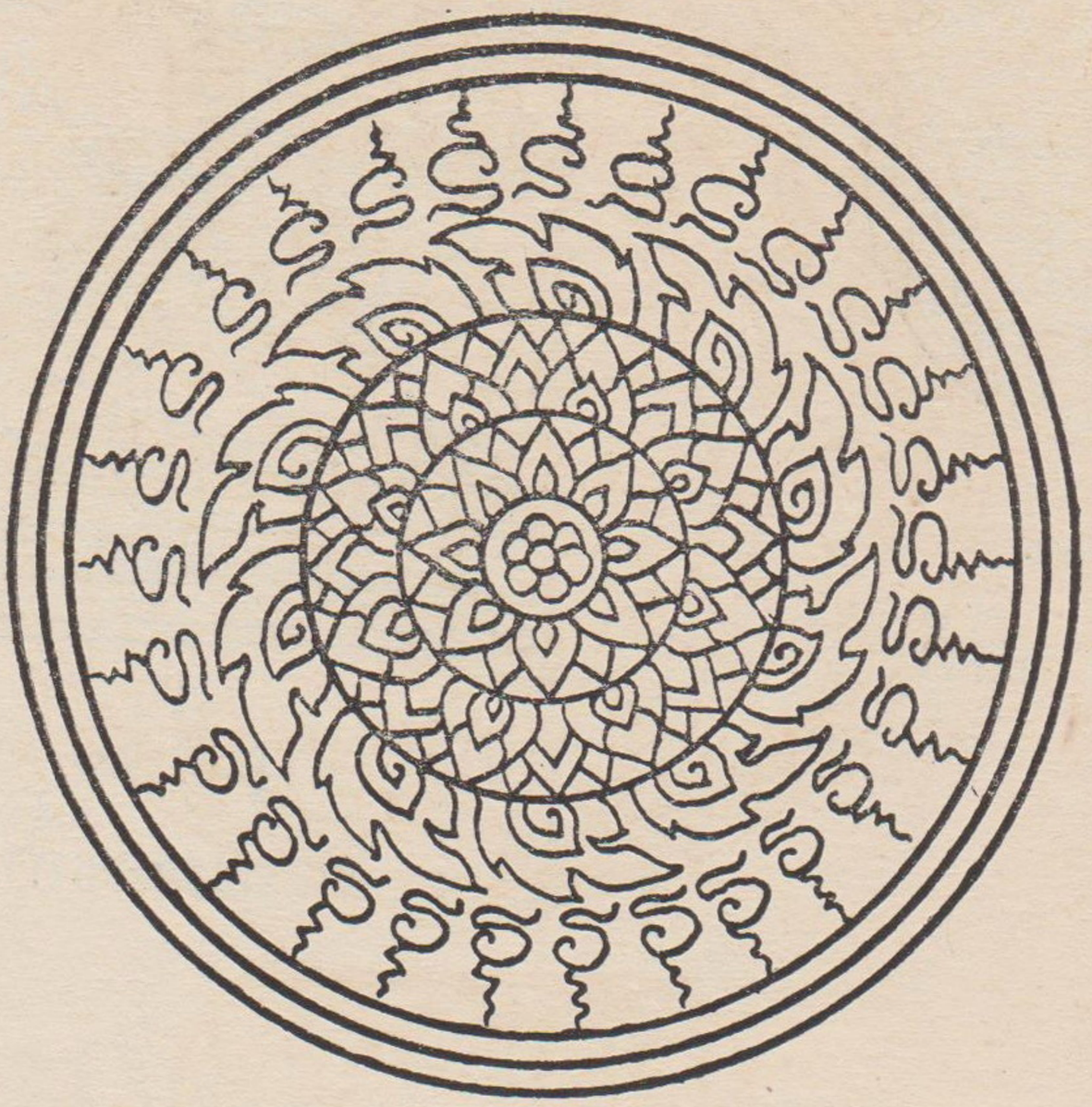
รูปที่ ๒๒

ตราพระมหาเทพทรงพระนนทิการ

รูปที่ ๒๓

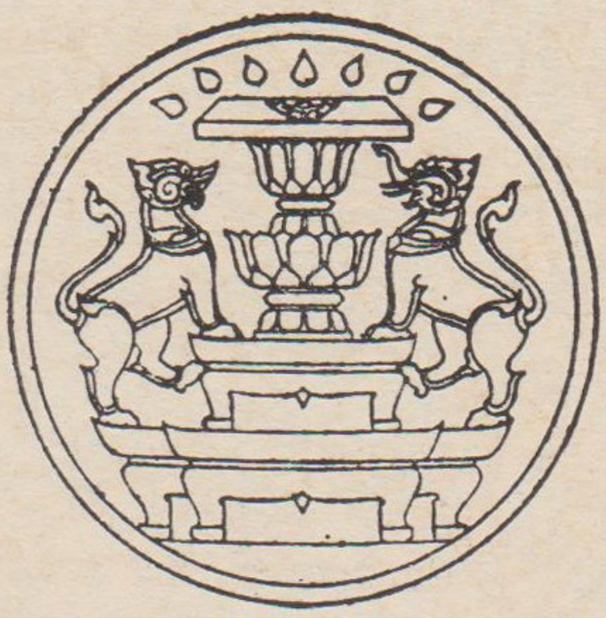
ตราพระยมขี่สิงห์

๘

รูปที่ ๒๔

ตราจักร

รูปที่ ๒๕

ตราราชสีห์คชสีห์รักษารัฐธรรมนูญ

รูปที่ ๒๖

ตราพระราชสีห์

รูปที่ ๒๗

ตราพระคชสีห์

รูปที่ ๒๘

ตราพระสุริยมณฑลใหญ่

รูปที่ ๒๙

ตราพระสุริยมณฑลน้อย

รูปที่ ๓๐

ตราปักษาวายุภักษ์ (เก่า)

รูปที่ ๓๑

ตราปักษาวายุภักษ์

(ใหม่)

รูปที่ ๓๒

ตราบัวแก้ว

รูปที่ ๓๓

ตราพระพิรุณทรงนาค

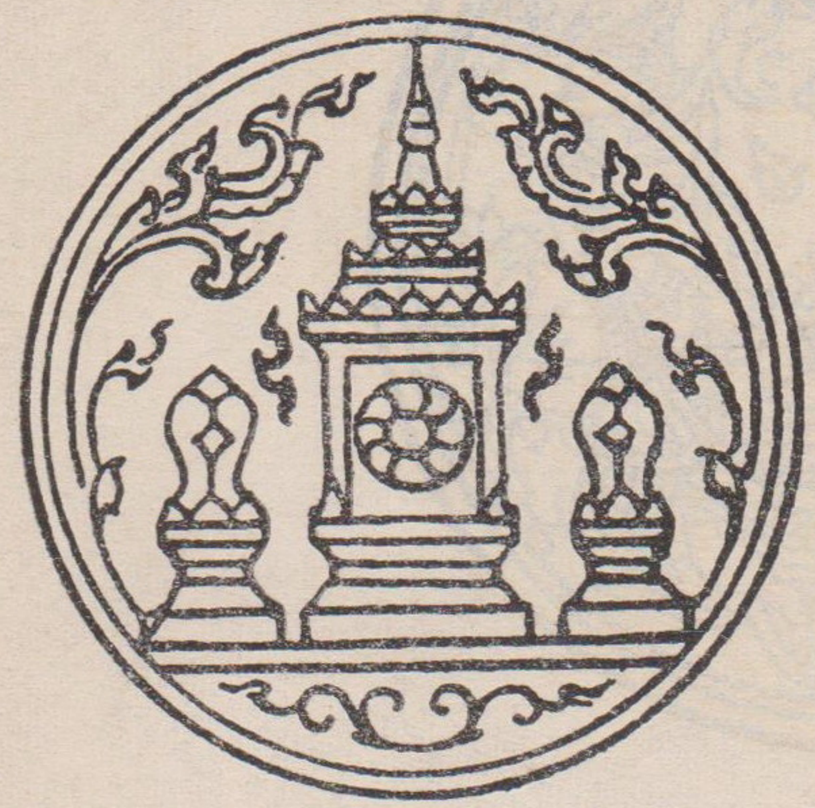

รูปที่ ๓๔

ตราบุษบกตามประทีป

รูปที่ ๓๕
ตราพระเพลิงทรงระมาด

รูปที่ ๓๖
ตราเสมาธรรมจักร (เดิม)

รูปที่ ๓๗
ตราเสมาธรรมจักร (ใหม่)

รูปที่ ๓๘

ตราพระรามทรงรถ

รูปที่ ๓๙

ตราพระวิศุกรรม

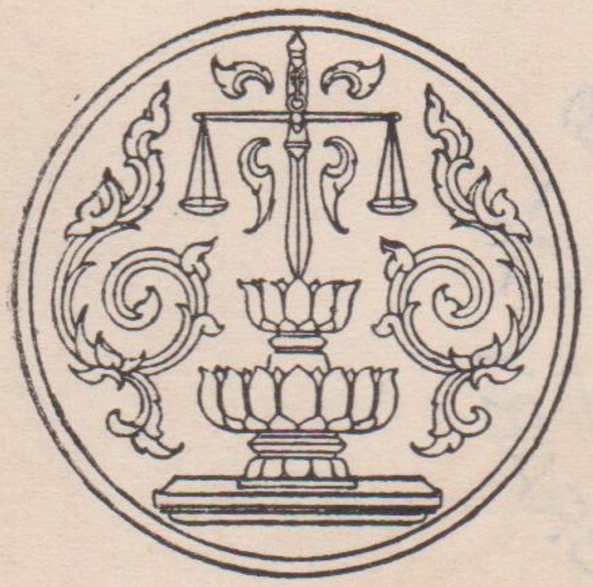
รูปที่ ๔๐

ตราจันทรมณฑลใหญ่

รูปที่ ๕๑

ตราจันทรมณฑลน้อย

รูปที่ ๕๒

ตราพระดุลพาห

รูปที่ ๕๓

ตรานารายณ์เกษียรสมุทร

รูปที่ ๕๔

ตราคบเพลิงมีปีกและมีงู

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY
หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา